

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK POLITOLOGIJA

**BOSNA I BOŠNJACI IZMEĐU BERLISKOG KONGRESA I
PRVOG SVJETSKOG RATA**

-magistarski rad-

Kandidat:

Spahović Belmin

Br.indexa:

125/II-UDP/19

Mentor:

prof. dr. Suad Kurtčehajić

Sarajevo, juni 2023.

Sadržaj

1. UVOD	1
1.1 Problem i predmet istraživanja	3
1.2 Naučni i društveni ciljevi istraživanja	4
1.3 Sistem hipoteza	4
1.4 Metode istraživanja	5
1.5 Vremensko i prostorno određenje	6
1.6 Kratko obrazloženje preliminarnog sadržaja rada po dijelovima i cjelinama.....	6
2. USTANAK U BIH I VELIKA ISTOČNA KRIZA.....	7
2.1 USTANAK U HERCEGOVINI	7
2.2 USTANAK U BOSNI.....	10
2.3 Velika Istočna kriza 1875 – 1878	12
2.4 Veliki ustanci 1875 – 1876.....	14
3. Berlinski kongres 1878. godine – stvaranje novog poretku i okupacija Bosne i Hercegovine	32
3.1 Situacija prije Sanstefanskog mirovnog ugovora	32
3.2 Situacija nakon Sanstefanskog mirovnog ugovora.....	33
3.3 BERLINSKI KONGRES.....	34
3.4 ODLUKE BERLINSKOG KONGRESA	37
4. Bosna i Hercegovina za vrijeme okupacije (1878. – 1908.)	39
5. Benjamin Kallay	58
5.1 Prepostavke Kalajevog režima	59
5.2 Ideja o funkciji režima kao nosioca „Zapadnog duha“ i o čuvanju i daljnjoj izgradnji posebnosti Bosne i Hercegovine	59
5.3 Pripremanje uvođenja bosanske nacije.....	61
5.4 Pokretanje prvih režimskih listova i njihova funkcija	62
5.5 Prvi koraci na oživljavanju predislamske tradicije kod Muslimana i na potpomaganju njegovanja njihovih kulturnih tekovina	63
5.6 Suzbijanje pojave srpsko-hrvatske saradnje.....	64
5.7 Uvođenje bosanske zastave i grba kao simbola posebnosti Bosne i Hercegovine	65
6. Bosna i Hercegovina od aneksije 1908. godine do izbijanja Prvog svjetskog rata 1914. godine	68
6.1 EVROPA I ANEKSIJA BOSNE I HERCEGOVINE	68
6.1 Ocjena Austrougarske vladavine nad Bosnom i Hercegovinom.....	78
ZAKLJUČAK.....	82
LITERATURA.....	85

1. UVOD

U drugoj polovini 19. stoljeća Evropa prolazi kroz niz političkih, teritorijalnih i kulturnih promjena pod uticajem velikih diplomatskih i vojnih sila tog doba. U svjetlu toga jača i tendencija Austro-Ugarske za osvajanjem teritorija Bosne i Hercegovine, te izbacivanjem Osmanskog Carstva s područja jugoistočne Evrope u svrhu ostvarenja svojih političkih i ekonomskih ciljeva na Balkanu. Austro-Ugarska će početi provoditi svoju politiku na Balkanu 1878. godine, nakon što je dobila na upravu (okupaciju) Bosnu i Hercegovinu. Na tom će se prostoru njezina politika definitivno ustaliti 1908. godine aneksijom Bosne i Hercegovine. Razdoblje vladavine Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini trajalo je od 1878. godine do kraja Prvog svjetskog rata 1918. godine. Ovo razdoblje je uistinu zanimljivo za proučavanje te postoji pregršt literature koja se bavi problemima tog vremena s različitih gledišta. Radi shvatanja okolnosti koje su do Berlinskog kongresa dovele, na umu treba imati i sam kontekst – Istočno pitanje još nije riješeno, Austro-Ugarska se bori za ostvarenje svojih ekspanzionističkih težnji, Njemačka je ujedinjena i profilira se u veliku diplomatsku silu, Rusija se profilira u veliku vojnu silu, a Balkanski poluotok još je uvijek zaostalo područje puno raznolikosti i nemira. Bilo je pitanje vremena kada će doći do značajnijih sukoba među vodećim silama tog doba. U ovakvoj atmosferi dolazi do ustanka u Bosni i Hercegovini. Seljački ustank počeo je 1875. godine, prvobitno u Hercegovini, a zatim se proširio na pojedine dijelove istočne i zapadne Bosne, Sandžak, Makedoniju i Bugarsku. Bio je to ustank velikih razmjera. Ustanak je zapravo pokrenuo rješavanje Istočnog pitanja na Balkanu, a time je došlo do tzv. Velike istočne krize koja će se završiti tek 1878. godine, kao i sam ustank. Stanovništvo Bosne i Hercegovine bilo je pretežno agrarno, a čak je 90% ukupnog stanovništva živjelo na selu u vrlo teškim uslovima. Stanovništvo je živjelo u jednom obliku feudalizma koji je svima teško padaо. Iz toga je proizašla potreba da se po tom pitanju nešto učini. Ekmečić¹ tvrdi da je povod buni diljem Bosne i Hercegovine bio isti – ubiranje trećine i desetine te nejednakost pred zakonom. Ne zna se koliko je tačno ljudi živjelo u Bosni i Hercegovini u trenutku izbijanja ustanka, ali poznati su podaci da je na početku ustanka u bijegu svoje domove napustilo oko 200.000 ljudi, dok je oko njih 150.000 izgubilo živote tokom trajanja bune. Ekmečić navodi da je ustank formalno počeo 9. jula 1875. godine na brdu Grebenac u kadiluku Nevesinje te da su lokalne vlasti nastojale odmah

¹ M. Ekmečić, „Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878“, Petrović, R. (ur.), Posebna izdanja,

ugušiti pobunu. To se nije dogodilo. Njemački kancelar Otto von Bismarck vjerovao je da se na Berlinskom kongresu može pojaviti kao „vrhovni sudac“ zato što je smatrao da je pravedan i da će ispravno odlučiti o situaciji, iako je taj zadatak bio težak i osjetljive prirode. Bizmark nije težio ekspanziji novostvorene i ujedinjene Njemačke, već je samo nastojao očuvati postojeći teritorij i poredak. Zbog toga je i bio zainteresovan za ulogu vrhovnog arbitra u Berlinu. Berlinski kongres počeo je 13. juna 1878. godine. Na osmoj sjednici kongresa, 28. juna 1878. godine raspravljalo se o Bosni i Hercegovini, tj. o onome što o njoj piše u Sanstefanskom mirovnom ugovoru. Sporan članak Sanstefanskog mirovnog ugovora nosio je redni broj 14. Nakon burne rasprave, kongres je uspio doći do rješenja. Britanski delegati predložili su da se Austro-Ugarskoj da mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine. Svi su osim Osmanskog Carstva prihvatali ovaj prijedlog. Otto von Bismarck proglašio je ovaj prijedlog valjanim, a odluka o sudbini Bosne i Hercegovine formulisana je u članu 25 Berlinskog ugovora kojeg su prisutni predstavnici europskih sila potpisali. Berlinski kongres raspušten je 13. jula 1878. godine. Iako je Berlinski kongres trebao dovesti do stanja mira, to se nije dogodilo. Berlinski kongres značio je poraz za Osmansko Carstvo. Naime, tim je događajem Osmansko Carstvo izgubilo mnoštvo teritorija, stanovništva i resursa. Josef von Hammer tvrdi da su milijoni muslimanskih izbjeglica izgubili sve što su posjedovali te da su imigrirali prema domovini koju nikad ranije nisu vidjeli. Bosna i Hercegovina bila je izuzetno važna u ekonomskom smislu – bila je bogata po pitanju izvoza žitarica, rakije i šljiva te stoke i ruda. Iako feudalizma u Europi već neko vrijeme nije bilo, u Bosni i Hercegovini je bilo drukčije. Statistički podaci pokazuju da je socijalna struktura stanovništva u Bosni i Hercegovini u trenucima okupacije i neposredno nakon nje izrazito agrarna, dok je Bosna bila veoma zaostala feudalna država. Stoga ne treba čuditi što u popisu stanovništva iz 1879. godine stoji da je u gradovima živjelo samo 135.159 stanovnika (11.67%), dok je u selima bilo 1.023.005 stanovnika (88.33%)². Tokom svoje veoma bogate historije Bosna i Hercegovina se često nalazila pred velikim iskušenjima. Bilo da se radi o Srednjem vijeku ili o kasnijem modernom periodu, velike sile nisu štedjele područje naše domovine. Takva praksa nastavljena je i na Berlinskom kongresu prije skoro 145 godina kada je, po instrukcijama velikih sila, došlo do pomjeranja granica tadašnje Bosne.

Naime, došlo je do odvajanja teritorije Sandžaka 02.02.1877. godine od Bosanskog vilajeta, te je pripojen Kosovskom vilajetu, što je u konačnici značilo razdvajanje bošnjačkog naroda koji se stoljećima nalazio u sastavu jedne administrativne jedinice. Berlinski kongres održan je

²T. Kraljačić, Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903), Veselin Masleša, Sarajevo, 1987., str. 15

zbog cjelokupne tadašnje situacije koja je vladala u Evropi, a za neke države njegove odluke su bile od historijske važnosti. Na kongresu su tadašnje velike sile Njemačka, Austro-Ugarska, Rusija, Francuska, Velika Britanija, Italija i Osmanska država iscrtale novu kartu svijeta, a zanimljivo je da su odluke kongresa donijele Austro-Ugarskoj monarhiji po prvi put kolonijalnu ulogu. Srbija, Crna Gora i Rumunija su proširile svoje teritorije zahvaljujući Berlinskom kongresu, Bugarska je dobila kneževinu, dok je Bosna i Hercegovina za razliku od navedenih država u velikoj mjeri oštećena. Bitno je istaći da je Berlinski kongres održan u periodu velike slabosti Osmanske države, koja je svoj slom doživjela u nadolazećim ratovima.

1.1 Problem i predmet istraživanja

Problem istraživanja jeste prikazati historiju Bosne i Hercegovine koje je bogata te zanimljiva tema za istraživanje. Ako ćemo gledati samo relativno blisku prošlost, od 15. stoljeća nadalje, odmah se može primjetiti da je na tom prostoru prisutno mnoštvo različitih političkih, ekonomskih, kulturnih i ideoloških uticaja koji se međusobno isprepliću i koegzistiraju. Ovi uticaji znatno jačaju sredinom 19. stoljeća i bitno će promijeniti tadašnju demografsku sliku, strukturu države i način života u Bosni i Hercegovini. Predmet istraživanja jeste prikazati Bosnu i Bošnjake između Berlinskog kongresa i Prvog svjetskog rata. Nakon Berlinskog kongresa 1878. godine, Austro-Ugarska je kročila na područje Bosne i Hercegovine i u njoj uspostavila svoju vlast i upravu. Bosna i Hercegovina je bila pod njezinom okupacijom, iako je formalni suverenitet još uvijek imao sultan Osmanskog Carstva. Bosnom i Hercegovinom je prvo upravljao Zajednički ministarski savjet Austro-Ugarske, a od 1880. godine uprava je povjerena Zajedničkom ministru finansija Austro-Ugarske. Već u ovom razdoblju Bosna i Hercegovina doživjet će značajne promjene po pitanju strukture države i uprave – doći će do reorganizacije zakonodavstva, vojske i žandarmerije, radit će se na području jezika i školstva, a vlasti će čak pokušati stvoriti bosansku naciju i bosanski jezik. Kako bi ostvarila svoje ciljeve, Austro-Ugarska je okretala različite nacionalne, vjerske i političke grupacije u Bosni i Hercegovini jedne prema drugima – radilo se o dobro poznatoj politici divide et impera.

1.2 Naučni i društveni ciljevi istraživanja

Cilj svakog istraživanja pa i ovoga je produbljivanje suštine predmeta istraživanja i po mogućnosti rješavanje tog problema. To znači da je cilj nešto postići, doći do novog saznanja o pitanju koje je predmet istraživanja, tj. doći do saznanja pojave, svojstava, suštine problema i prakse u cjelini. Naučni cilj istraživanja ogleda se u doprinosu naučnoj zajednici kada je u pitanju ova tema. Ovo istraživanje može poslužiti kao temelj budućim istim ili sličnim istraživanjima.

Društveni cilj ogleda se u prikazu promjena koje su se desile Bosni i Hercegovini, ali i ostatku jugoistočne Evrope. Iako je prvobitni cilj Berlinskog kongresa bio smirivanje tenzija i rješenje nagomilanih problema koji su prijetili da eskaliraju, to se nije desilo. U Bosni i Hercegovini je, od završetka Berlinskog kongresa pa sve do kraja Prvog svjetskog rata, vladalo promjenljivo raspoloženje prema novouspostavljenoj austrougarskoj vlasti pa se često može pročitati da se odnos Bošnjaka prema novoj vlasti kretao od suparništva prema savezništvu.

1.3 Sistem hipoteza

Generalna hipoteza: Na Berlinskom kongresu, koji je održan u junu prije skoro 145 godina, donesene su odluke o prekrajanju karte Balkana, što je uspostavilo novi politički poredak koji je potrajan sve do Prvog svjetskog rata. Pravo Austro-Ugarske da uvede svoju upravu u Bosni i Hercegovini, bilo je njen glavni dobitak u potencijalnom utjecaju na Balkanu.

PH1: Kulturni šok, koji su Bošnjaci-muslimani doživjeli nakon okupacije koja je jedna od posljedica Berlinskog kongresa, bio je žestok udarac od kojeg se dugo nisu oporavili.

PH2: Masovna iseljavanja iz Bosne i Sandžaka najbolji su činjenični dokaz da je Berlinski kongres napravio pometnju u svakodnevnim životima Bošnjaka. Treba napomenuti da iseljavanje nije bilo aktuelno samo u prvim godinama nakon Berlinskog kongresa i okupacije Bosne i Hercegovine, nego je trajalo i u periodu aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, ali i nakon toga.

PH3: Masovna iseljavanja iz Bosne i Sandžaka najbolji su činjenični dokaz da je Berlinski kongres napravio pometnju u svakodnevnim životima Bošnjaka.

1.4 Metode istraživanja

Izrada jednog ovakvog rada zahtjeva primjenjivanje određenih, prikladnih naučnih metoda. U skladu sa odabranom temom istraživanja, postavljenim hipotezama, kao i definisanim ciljevima istraživanja, korištene su sljedeće metode:

- (1) Metoda analize: Postupak naučnog istraživanja u kojem se vrši opisivanje realnosti na način da se složenije misaone tvorevine raščlanjuju na prostije jedinice i gdje se svaka jedinica zasebno analizira i izučava, kao i njihov odnos u odnosu na druge jedinice i u ovom radu će se koristiti za izdvajanje relevantnih podataka za izučavanje.
- (2) Metoda indukcije: Primjenjivanje induktivnog načina zaključivanja na sistematski i dosljedan način. Koristeći ovu metodu moguće je od pojedinačnih činjenica i saznanja doći do novoformiranih uopćavanja, kao i formiranja određenih zakonitosti. Drugim riječima, dolazi do spoznavanja novih činjenica i zakonitosti i ova metoda će biti korištena prilikom donošenja općih zaključaka na osnovu provedenih istraživanja.
- (3) Statistička metoda: Jedna od najčešće korištenih i najrasprostranjenijih metoda u naučno-istraživačkom svijetu jeste statistička metoda, čije samo ime sugerira direktnu povezanost sa statistikom kao naukom. Vršenje analize raznih pojava u svijetu, gdje uz pomoć izračunavanja i grafova dolazi do otkrivanja njihovih karakteristika, strukture i zakonitosti u određenom vremenskom intervalu, kao i njihove međusobne uzročno-posljedične veze, a na osnovu statistike kao nauke o metodama. One će biti korištene za provođenje cjelokupne statističke analize u radu, primjeni i analizi statističkih metoda, izvođenje zaključaka i interpretaciju rezultata.
- (4) Metoda kompilacije: Preuzimanje zaključaka, spoznaja, opažanja, stavova, tj. rezultata tuđih naučno-istraživačkih radova predstavlja metodu kompilacije. Ona će biti korištena u dijelu rada gdje će se vršiti osvrt na ostale radove i dostupnu literaturu koja je direktno povezana sa temom rada.
- (5) Historijska metoda : Najšire shvaćeno, polazi od praćenja društvenih pojava i procesa uzimajući u obzir vremensku dimenziju istraživanja društvenih pojava i procesa . Ovaj metod koristi historijske izvore ne na način svojstven historiji, već na način od interesa za pojedine društvene nauke. Korištenje historijskih podataka u istraživanju društvenih pojava i procesa treba da izbjegne zamke ekstremnog historicizma i apstraktne nehistoričnosti.

1.5 Vremensko i prostorno određenje

Vremensko određenje predmeta istraživanja: za istraživanje ovoga problema obuhvaćen je vremenski period od oktobra 2022. godine, do januara 2023. godine.

1.6 Kratko obrazloženje preliminarnog sadržaja rada po dijelovima i cjelinama

Nakon uvodnog dijela uslijedit će poglavlje koje se odnosi na metodološki okvir rada.

Rad je podijeljen na pet poglavlja:

- 1.) Ustanak u Bosni i Hercegovini i Velikaistočna kriza,
- 2.) Berlinski kongres 1878. godine – stvaranje novog poretku i okupacija Bosne i Hercegovine,
- 3.) Bosna i Hercegovina za vrijeme okupacije (1878. – 1908.),
- 4.) Bosna i Hercegovina od aneksije 1908. godine do izbijanja Prvog svjetskog rata 1914. godine
- 5.) Ocjena austro-ugarske vladavine nad Bosnom i Hercegovinom.

2. USTANAK U BIH I VELIKA ISTOČNA KRIZA

Bosanski ustanak 1875–1878. godine i dešavanja u vezi s njim potpuno su promijenili političke prilike na Balkanskom poluotoku. Tada je stavljen na red ne samo pitanje Bosne i Hercegovine, južne Srbije i Bugarske, nego i čitav splet političkih, privrednih i socijalnih odnosa poznat pod nazivom „istočno pitanje“. Ustanike su podržale oružjem i dobrovoljcima Crna Gora i Srbija što je dovelo do otpočinjanja Srpsko-turskog rata i nastanka tzv. Velike istočne krize. U Bosnu su nagrnuli i mnogi Hrvati i Slovenci, pa čak i neki talijanski garibaldinci, koji su svi bili uvjereni da je na pomolu veliko buđenje Južnih Slavena. U julu 1876. godine Srbija i Crna Gora nagovijestile su rat Otomanskoj Carevini, sporazumjevši se da će prva anektirati Bosnu, a druga Hercegovinu. Ponašanje Srbije učvrstilo je ionako neprijateljski stav otomanskih vlasti prema pravoslavnom pučanstvu. Bosanski namjesnik okupio je vojsku koja je djelovala okrutno ali nedjelotvorno. Oni su, bojeći se općeg prevrata, počeli terorizirati seljake. Godine 1876. popaljeno je na stotine sela i pobijeno najmanje 5000 seljaka. Do kraja te godine broj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine popeo se na najmanje 100 000, a možda čak i na 250 000. Godine 1877. i Rusija je nagovijestila rat Otomanskoj Carevini.

Osnovni uzrok narodnom nezadovoljstvu bio je ekonomске prirode, ali su to nezadovoljstvo u nekim dijelovima Bosne iskoristili pripadnici Pravoslavne crkve koji su bili u vezi sa Srbijom i koji su već javno iskazivali svoju lojalnost srpskoj državi³.

2.1 USTANAK U HERCEGOVINI

Ustanak je najprije započeo na području Hercegovine. Vođe naroda u Hercegovini Jovan Gutić, Simun Zečević, Ilija Stevanović, Trivko Grubačić, Prodan Rupar i Petar Radović tokom augusta i septembra 1874. godine se sastaju i odlučuju da počnu pripreme za ustanak. Dogovaraju niz priprema koje će osigurati ostvarenje ustanaka na proljeće 1875. godine. Ova

³Ekmečić Milorad, *Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875 - 1878*, u: *Međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjicama ustanka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1977 str.122

komandom Derviš-paše, turskog komandanta u BiH. Po izbijanju ustanka Turci su pokušali dobiti u vremenu pregovaranjem sa ustanicima dok stignu pojačanja. Ustanici su tražili smanjenje poreza, što Turci odbijaju i borbe se nastavljaju. U augustu iz Bosne stiže još 4000 nizama iz Bosne, a kasnije i još 4 bataljona nizama morem preko Kleka u Trebinje.

Ustanici su u julu i augustu uništili većinu karaula i opsjeli Trebinje 5. augusta 1875. godine. Trebinje su Turci deblokirali 30. augusta. Krajem augusta počinju borbe i u Bosni, a Srbija i Crna Gora obećavaju pomoć. Ovo dovodi do pojačanja ustanka. Dolazi i do sukoba među ustanicima zbog neslaganja između predstavnika crnogorske i srpske vlade, što uzrokuje neuspjehe. Prvi značajan uspjeh je došao 29. augusta pri napadu na Nevesinje. Grad brani 370 nizama, odred bašibozuka i u Odžacima još 300 konjanika. Napad izvodi 700 Crnogoraca i 2700 ustanika poslije zauzimanja utvrde Korita od strane ustanika. Za jedan dan borbi zauzet je čitav grad osim utvrđenog dijela, i zaplijenjena velika količina namirnica i oružja. Ovaj uspjeh je pomogao pregovorima sa Portom, a u južnoslavenskim gradovima se organizuje pomoć ustanicima. Beograd, Novi Sad, Zagreb, Trst, Dubrovnik i Cetinje dobijaju komitete za pomoć ustanicima. Zalaganjem Đuzepe Garibaldija i drugih se osnivaju komiteti i u Rimu, Veneciji, Londonu, Beču i drugdje. Pri kraju augusta Turci su uspjeli da prikupe 15.000 ljudi i 48 topova. Ustanici su brojali oko 10.000 sa znatno slabijom opremom. Ustanici su zbog ovoga uglavnom primali borbu sa Turcima iz zasjeda ili udarima iz pozadine. Septembar donosi blokadu Turaka u Nikšiću, Nevesinju, Gacku, Bileći i Goranskom. Krajem septembra 1875. godine Turcima dolazi još 4 bataljona nizama. Na to odredi Peka Pavlovića i Miće Ljubibratića bivaju prebačeni na put Klek-Stolac i kod Prapratnice 30. septembra napadaju 2 bataljona nizama. Uspjevaju da im nanesu teške gubitke i zaplijene nekoliko stotina pušaka a potom se povlače. U oktobru je 49 karaula oslojeno od ustanika u prostoru Gacka, Golije i Banjana. Sa blokadom klanca Duge ustanici onemogućavaju Turcima komunikaciju Gacko-Nikšić. S time Turci dovlače nova pojačanja, a u oktobru stiže i novi komandant Reuf-paša. Turci vrše pokušaj deblokade Goranskog i 10-11. novembra trpe težak poraz kod Muratovice, od 3500 ustanika. Reuf-paša ulazi 24. novembra u Goransko sa 4500 vojnika. Dana 22. decembra 1875. godine sa 8000 vojnika iz Gacka ulazi u Nikšić. Na Krscu su ustanici prikupili jake snage, ali zbog nesloge vođa samo manje snage Lazara Sočice i Bogdana Zimonjića (5000 ustanika) napadaju Turke i bivaju odbijeni. Reuf-paša je snabdio garnizon i potom se vratio u Gacko. Zimu 1875-1876. godine obje strane koriste za odmor i popunu snaga. Komandant svih ustanika postaje Petar Vukotić. Turci u januaru 1876. godine zamjenjuju Reuf-pašu sa Muhtar-pašom koji sad ima 30.000 vojnika pod komandom, ali samo

polovina je spremna za borbe. Ostali su bolesni ili ranjeni u ranijim borbama. Odred Peka Pavlovića sa 1500 boraca je kod Gluhe Smokve 18-20. januara napao pet bataljona nizama i odred bašibozuka i porazio ih. Muhtar-paša je na to u tajnosti skupio 16 bataljona u Trebinju, noću ih prebacio na Popovo polje i sa svih strana 29-30. januara napao odred Peka Pavlovića. Čitav dan su trajale borbe i odred je tek noću uspio da se izvuče u Zupce preko Trebišnjice. Austro-Ugarska je 31. januara predala Porti novi prijedlog za reforme. Porta ga je prihvatile ali ne i ustanci, što je nagnalo Austro-Ugare da počnu pregovore sa knezom Nikolom. Knez Nikola traži proširenje granica Crne Gore i priznanje iste za nezavisnu državu da bi prestao pomagati ustankike. U daljim pregovorima, Turci ustanicima nude amnestiju, oslobođenje od desetine na godinu dana a od ostalih poreza na dvije godine i pomoć na popravci kuća. Ustanici traže dodjelu trećine zemlje hrišćanima i smanjenje turskih posada samo na Nikšić, Foču, Trebinje, Mostar, Stolac i Pljevlja. Turci odbijaju zahtjeve. Kako je ustanak i dalje bio u toku, Njemačka, Rusija i Austro-Ugarska predlažu dvomjesečno primirje na sastanku održanom sredinom maja. Usپoredo sa time vode se i pregovori između srpske i crnogorske vlade koji dovode do objave rata Turskoj 30. juna 1876. godine. Hercegovački ustanici ulaze u sastav crnogorske vojske i pomažu pri pobedi na Vučjem Dolu 28. jula 1876. godine, na Krscu 5. juna 1877. godine i pri zauzimanju grada Nikšića u septembru 1877. godine. Tokom 1878. godine je crnogorska vojska djelovala ka moru a ustanici u Hercegovini⁴.

2.2 USTANAK U BOSNI

Bosanski ustanak počinje nešto kasnije od hercegovačkog, i nije došlo do usklađivanja dejstava u ova dva kraja. U pripremama se ističu Vaso Vidović, Simo i Jovo Bilbija, Spasoje Babić i Vasa Pelagić. Po planu je trebalo prvo osloboditi sela kod Kozare, Prosare i Motajice, zatim napasti komunikacije i blokirati savske gradove, a kasnije zauzeti Banja Luku. Plan je predvidio početak ustanka za 18. august 1875. godine. Plan su Turcima odali su zatvoreni sveštenici u Prijedoru pa ovi pojačavaju pritisak. Zato seljaci iz Dvorišta, Čitluka, Petrinje, Bačvana, Pobrđana i Tavije napadaju 15. augusta redife u Dvorištima. Ustanak je prihvaćen a voda postaje Ostoja Kormanoš. Na početku je zahvaćen dio oko Prosare i Kozare, a oko Prijedora se formira četa sa oko 400 ustanika kojom komanduje Pero Babić. Oni blokiraju Prijedor a zatim pod vodstvom Marka Bajalice i Marka Đenadije napadaju Bosansku

⁴Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992 str.88

Kostajnicu 19. augusta. Tu trpe neuspjeh. Turci brzo formiraju čete bašibozuka u Banja Luci, Travniku, Bihaću, Bosanskoj Dubici i Kostajnici, Prijedoru i Starom Majdanu.

Sa ovim snagama nastupaju u tri kolone ka Kozari, a ustanici se povlače pred nadmoćnjim snagama. 25. augusta se ustanici dijele u manje grupe da izbjegnu uništenje, a komandu preuzima Petar Popović Pecija. Sa njegovom pomoći preko Save je 9-10. Septembra 1875. godinr prebačena kod Gašnice veća količine pušaka, poslata iz Srbije kao pomoć. Sutradan jače turske snage napadaju ustanike na Prosari i potiskuju ustanike ka Savi, gdje hrabro ginu Kormanović i Pecija. Ustanak se međutim dalje širi u jugozapadnu Bosnu (bosansku Krajinu) gdje na čelo dolazi Golub Babić. Sa centrom oko Crnih Potoka južno od Grmeča stvorena je slobodna teritorija koju ustanici drže tokom 1875. godine. Odbori za pomoći su formirani u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Glavni odbor za pomaganje ustanka je osnovan u Beogradu augusta 1875. godine, a zatim se javljaju odbori i drugdje. U Novoj Gradiški je osnovan Glavni odbor bosanskog ustanka za oslobođenje. Srpska vlada nastojala je svojim djelovanjem da obezbijedi pripajanje Bosne Srbiji, a Hrvati su tražili ujedinjenje sa Hrvatskom. Na Jamničkoj skupštini 16-17. decembra 1875. godine dolazi i do sukoba između pobornika dinastije Obrenović i Karađorđević. Proljeće 1876. donosi nastavak akcija ustanika naročito na Kozari, Prosari, Grmeču, Vučjaku i Motajici. Golub Babić je zimi nabavio 200 pušaka ostraguša i barut i olovo za njih. Glavna uprava uz Babića ima i Iliju Bilbiju i Todora Sučevića. Babić ne napada dobro utvrđene i branjene gradove, već vrši uspješne napade na manje turske snage. 30. juna Srbija ulazi u rat protiv Turske što pomaže ustanicima. Ustaničko rukovodstvo 2. jula 1876. godine izdaje proglašenje o ujedinjenju Bosne sa kneževinom Srbijom. Golub Babić sa ustanicima 9. jula osvaja Sanicu i Bravsko, a 7. jula Bosansko Grahovo. Tada komandu od Babića preuzima pukovnik Mileta Despotović iz Srbije. On je organizovao vojsku, pooštio disciplinu i počinje da planira osvajanje gradova a potom i šireg područja Bosne gdje bi trebalo organizovati srpsku vlast. Po tom planu Odžak je napadnut 23. augusta i osvojen, ali je postalo jasno da je zauzimanje gradova nerealno pa su manje grupe ustanika ponovo uspostavljene. Zbog neuspjeha Srbije u ratu sa Turskom i primirja 1. novembra, ustanak počinje da slabije. Nesloga među vođama ustanka se produbljuje, slabija disciplina, a ovo koriste Osmanlije. U proljeće 1877. godine kreću u napad sa 5000 vojnika, ali sa ograničenim uspjehom. Despotović sa ustanicima u maju prodire u središte Bosne, na šta Turci grupišu snage (20.000 vojnika) sa namjerom da unište žarište ustanka kod Tiškovca i Crnih Potoka. Babić predlaže izbjegavanje frontalne borbe, ali Despotović to odbija i sa 3000 ustanika zauzima Sedlo. Tu ih Turci napadaju 4. augusta 1877. godine i

razbijaju, čime je došlo do vojnog sloma ustanka. Despotović prelazi u Austriju gdje je zarobljen i interniran sa grupom ustanika. Babić prelazi na par dana u Liku, a zatim se vraća u Bosnu sa namjerom da obnovi ustanak. Usamljen vojno i politički, ne uspijeva da dobije pomoć ni od Srbije i Rusije.

Održava se tada Narodna skupština sa 200 delegata i bira privremenu narodnu bosansku vladu sa 14 članova. U vladu ulaze Golub Babić, Vladimir Jonin, Jovo Bilbija, Jovo Skobla, Vid Milanović i drugi. Vlada je uskoro uglavnom pohapšena, a Austro-Ugarska je okupirala BiH 1878. po sporazumu sila na Berlinskom kongresu⁵.

2.3 Velika Istočna kriza 1875 – 1878

Historijski smisao Velike Istočne krize 1875–1878. godine je određenim dijelom imao ulogu u procesu ujedinjavanja jugoslovenskih naroda u zajedničku državu. Ona je jedan od prijelomnih događaja u tom procesu, kakvi su bili Srpska revolucija 1804. godine, revolucija 1848. godine i pokret u vrijeme rata 1914. godine. Počela je kao agrarni revolt srpskog seljaštva na turskom teritoriju, imala u sebi podlogu socijalne revolucije i prerasla u nacionalni rat Srbije i Crne Gore protiv Osmanlija za ujedinjenje u jedinstvenu srpsku državu. Socijalni i politički motivi ovog događaja bili su istorijski produžetak Srpske revolucije iz 1804. godine. Time je osnova za jugoslovensko državno ujedinjenje, političkim angažovanjem svih slojeva i političkih pokreta, bila znatno ojačana. Osnovni sadržaj ove krize je napor za ujedinjenje srpskog naroda iz turskih pokrajina sa Srbijom i Crnom Gorom. Ako se ovaj događaj posmatra u okviru opšte historije nacionalizma na jugolovenskom prostoru, onda njegov profil određuje rascijep u svijesti i ponašanju seljaštva koje štamparska mašina nije odgojila, i svijesti srednje klase koja pokušava da mu određuje političke ciljeve. Ovo je još uvijek vrijeme alitnog tipa nacionalizma, dok „masovno političko tržište“ nije bilo stvoreno. Politički ciljevi koje određuje srpska nacionalna inteligencija u ovom razvoju, nisu u skladu sa zahtjevima za riješenje agrarnog pitanja na revolucionaran način kako bi u ustancima htjelo seljaštvo. Ova je pukotina bila jedan od osnovnih razloga da se Velika istočna kriza 1878. godine završila jugoslovenskim porazom. Prije nego se odlučila da okupira BiH, austrougarska vlada je izučavala opasnosti koje za to dolaze od srpskog i jugoslovenskog nacionalnog pokreta. Početkom 1876. godine granični oficir Alfred Boić je dobio zadatak da obide cijelu granicu pobunjenih pokrajina, prostudira stanje u Srbiji i ocijeni mogućnosti okupacije. U

⁵Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992 str.95

nekoliko izvještaja je napisao da ju u srpskom narodu nacionalno svijest visoko razvijena, ali da nije podjednako odan ideji da se ujedini u jednu državu pod donastijom Obrenovića. On zaključuje da se na južnim granicama Monarhije, oko srpskog jezgra, formira jedan novi nacionalni Pijemont koji može da igra onu ulogu kakvu je Habzburška Monarhija u ranijim decenijama vidjela na italijanskom području. Ipak postoji mogućnost – kaže Boić – da se ovaj nacionalni pokret kanalizira u habzburškom smislu. Jugoslovenska ideja nije svugdje jednaka. Uticaj zagrebačke štampe osjeća se do Slavonskog Broda, ali je odatle dalje i kod katolika i kod istočnjaka mjerodavna srpska ideja. Dok se u Banskoj ili Graničnoj regimenti obrazovani slojevi naroda opredjeljuju po religiji sa srpske ili hrvatske simpatije, počevši od Broda dalje, svi se ujedinjavaju u ubjedjenju da je srpski elemenat pozvan da jedanput ujedini sve Slovene. Srpski pokret ima daleko više uticaja nego hrvatski. Iz toga je jasno da i turski i austrijski Sloveni grčkoistočne vjeroispovijesti posjeduju nacionalnu samosvjest, žilavost i snagu karaktera u daleko većoj mjeri nego njihova katolička plemenska braća. Simpatije bosanskih izbjeglica koji su iz reda grčkoistočne vjere pripadaju isključivo srpstvu⁶. O hrvatskoj i hrvatstvu imaju sasvim malo, ili nikakvog pojma. Ovdje moram primjetiti da kada je o simpatijama za Srbiju riječ, to bezuslovno ne znači Kneževina Srbija, nego nacionalna srpska zajednička pripadnost. Na bezbroj primjera sam se mogao osvjedočiti kakvu zahvalnost i naklonost pokazuju bjegunci prema našoj državi, pa bi se sa izvjesnošću moglo prihvatići da bi oni bili vjerni i odani podanicima našega uzvišenog monarha i postali privlačna tačka za Slovene koji graniče sa Bosnom⁶. Isti je povjerenik u ranijim izvještajima zabilježio da je uticaj Srbije moralne prirode. Ovi podaci tačno rekonstruiraju profil nacionalnog pokreta u vrijeme izbijanja ustanka 1875. godine. Postoji svijest da će ujedinjeni srpski narod biti osnova jugoslovenske zajednice oko Beograda, kroatizacija Slavonije je nerazvijena, nacionalni rascijep na turskoj strani sa Hrvatima još se istorijski nije pojavio, a srpska nacionalna svijest seljaštva još nije došla do ultimativne tačke zahtjevanja samo svoje nacionalne države. Ovo je stanje elitnog nacionalizma kako je u njemačkim pokrajinama postojalo prije revolucije 1848. godine. Doba 1875–1878. godine ispunjeno je vjerskim ratovima i pokoljima. Kao i uvijek kad se radi o ovoj pojavi, zločini vršeni u ime vjere ne ostavljaju iza sebe trag kolektivnog ili individualnog grijeha.

⁶Gross, Mirjana, „Hrvatska politika velikoaustriskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda“, Časopis za suvremenu povijest, vol. 2., br. 2., 1971., str. 9.-74. Gross, Mirjana, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“

2.4 Veliki ustanci 1875 – 1876

Naziv Velika istočna kriza je došao iz rječnika diplomatiye prošloga vijeka i prvobitno se odnosio samo na sukobe velikih sila od izbijanja rata Srbije i CG protiv Turske 1876. godine, do mira na Berlinskom kongresu 1878. godine. Historijska nauka ipak je sklona da u to uključi i seljačke ustanke u turskim pokrajinama, od sredine 1875. godine, pa je cijela historija krize omeđena početkom ustanka u Hercegovini 9. jula 1875. godine i konačnim mirovom na Kongresu velikih sila 13. jula 1878. godine. Pored dva ustanka i dva rata, u ovaj događaj spada i rat Rusije protiv Turske, od početa aprila 1877. godine do privremenog primirja krajem februara 1878. godine kao i još nekoliko ustanaka na makedonskom, bugarskom i kosovskom prostoru. Agrarni ustanci u turskim pokrajinama su izbili u najgore vrijeme za one snage koje su radile na srpskom i jugoslovenskom ujedinjenju. Vanjskopolitička doktrina svih srpskih vlada od kneza Mihaila na dalje bila je da se nacionalna revolucija za ujedinjenje može otpočeti samo u vrijeme potpune nezainteresovanosti velikih sila. Upravo suprotno od toga, agrarna revolucija je počela u vrijeme najvišeg stepena zainteresovanosti velikih sila za sudbinu turske državne baštine. Jedan filozof moderne evropske istorije veli da su sve vlade nakon revolucije željele „da vladaju napolju“. Od domaćih nevolja se okreću spolnjim svanturama, da lovorkama postignutim vani potkupe javna mišljenja unutra. „U takvim se vremenima neizbjježno javlja istočno pitanje. Ono dolazi onda kada Evropa provjerava“. Stvarno je to značilo da je istočno pitanje otvarano samo onda, dok neki veliki proces u zapadnim društvima nije bio u neposrednom toku. Nauka je u cjelini složna da se krize na zapadu i istoku nikada ne dešavaju istovremeno. S druge strane, Pontskom konferencijom u Londonu 1971. godine, velike sile su se složile da ponište odredbe Pariškog mira iz 1856. godine, kojim je bila propisana neutralizacija oblasti Crnog Mora. Nakon 1871. godine Francuska, kao jedan od glavnih zaštitnika Otomanskog Carstva, bila je poražena, a Rusija kao najviše zainteresirana za njegovu dezintegraciju, opet je postala odlučujući faktor u rješavanju svih balkanskih pitanja. Habzburški dvor se pomirio sa gubitkom vodećeg značaja u njemačkim stvarima u Italiji, te podlegao mađarskoj doktrini da sa riješavanjem Istočnog pitanja ojačava i čuva raniji međunarodni status. Evropske sile su se pripremile za izbijanje ustanka Južnih Slavena protiv Turske znatno ranije nego što je do njega došlo. Očekivale su ga kao povod za novo razgraničenje svojih interesa. Uglavnom se radi o sporazumijevanju Rusije, Austrije i Njemačke oko sklapanja Trojgarskog saveza do 1873. godine. Izgledalo je kao da se

obnavlja prijateljstvo tri dvora na istim temeljima na kojima je bila uspostavljena Sveta alijansa iz 1815. godine. U septembru 1872. godine sastali su se u Berlinu ruski, austrijski i njemački car i postigli preliminarni sporazum o novom diplomatskom savezu. On je formalno potписан u Šenbrunu 6. juna 1873. godine. To je bila politička osnova Velike istočne krize iz 1875. godine. Historijska nauka nije dovoljno obavještena o razlozima za stvaranje ovog saveza.

Vjeruje se da zvanično opravdanje za sklapanje saveza, koje je dato u samom tekstu sporazuma, nije tačno. U preliminarnom berlinskom dogovoru 1872. godine bilo je rečeno, da se stvara taj savez kao „demonstracija protiv revolucije“, a u konačnom tekstu iz juna 1873. godine se veli da je cilj ugovora „da se protivno održi europski mir protiv svakog potresa“. Obično historičari dijele mišljenje da je to zvanično opravdanje bilo samo smokvin list i prazno opravdanje, jer se inače carevi ni o čemu drugome nisu mogli složiti⁷.

Iako ovo shvatanje nije neuvjerljivo, treba sumnjati da je opasnost od moguće revolucije bila potpuno izmišljena. Takvu opasnost, nakon ugušenja Pariške komune 1871. godine zapadna Europa ne poznaje. Trebaće cijela jedna decenija da se obnovi francuski socijalizam, a svuda u svijetu socijalističke organizacije daju znakove da se odriču revolucije kao sredstva. Balkan je ostalo jedino područje na kome je opasnost široke narodne revolucije, protiv turskog feudalizma, zaista u to vrijeme postojala. U decembru 1871. godine austrougarska obavještajna služba otkrila je da su u Rumuniji i Srbiji vršene pripreme bugarskih i srpskih revolucionara da se zajedničkim naporima pokrene revolucija na turskoj strani. Oni su vjerovali da je porazom Francuske 1870. godine prestao da postoji glavni čuvar otomanskog državnog integriteta i da su stvorene okolnosti za slobodniji rad na pripremanju ustanka.

Tajna organizacija „Bugarski revolucionari komitet“ je bila stvorena 1868. godine i trajala je do početka rata za oslobođenje Bugarske 1877. godine. Nazivaju je obično „Stranka mladih“ koju je predstavljao Ljuben Karavelov i Vasil Levski. Oni su imali dublje veze sa Ujedinjenjem omladinom srpskom, kao i jednim srpskim revolucionarnim krilom koji se tada počeo nazivati „Družina za ujedinjenje i oslobođenje srpsko“. Već krajem juna 1871. godine je bio skovan plan da se pokrene narodna revolucija u Bosni i Hercegovini, Bugarskoj i Albaniji. I srpska i bugarska strana su tada bile povezane sa evropskim socijalizmom, posebno sa ruskim revolucionarnim pokretom toga vremena. Gonjenom od srpske vlade, Svetozaru

⁷Miličević Jovan, *Javnost Beograda prema aneksiji Bosne i Hercegovine, u: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, Beograd 1967 str.106

Markoviću se na ovom poslu ubrzalo zdravstveno pogoršanje koje ga tri godine kasnije odvelo na drugi svijet.

Ostalo je puno stvari nejasno u ovoj balkanskoj hrabrosti, da jedini od svih socijalista u svijetu još sanjaju o narodnoj revoluciji. Postoji mogućnost da je neka državna organizacija stajala iza ovih priprema, a da sami socijalisti o tome nisu bili obaviješteni. Raniji voda ustanka u Hercegovini, Luka Vukalović, iz ruskog egzila 1872. godine šalje poruke u svoju domovinu da se pokrene nova buna. Sumnjalo se da ih je pisao Petar Uzelac. U tom pogledu je značajno putovanje crnogorskog serdara Pera Matanovića, koji je zbog hrabrosti u ranijim hercegovačkim pobunama od crnogorskog knjaza zasluzio medalju. Ruska vlada mu je dala zemlje u Rusiji, ali se na njima skrasio samo nepunu godinu. Tajanstveno je putovao Balkanom, bio u Beogradu i Novom Sadu, zbljžio se sa Omladinom srpskom. Putovao je i u bosanske klanine, a austrijska policija je saznala da je u Zagrebu pregovarao sa vodama Narodne stranke, gdje se „dogovarao o načinu dijelovanja“. Brat Svetozara Markovića, Jevrem, je u ovo bio uključen. On je od 1866. godine sa Ljubibratićem bio član Garašaninovih organizacija.

Vukalović je u svojim proklamacijama pozivao sve tri vjere u Hercegovini da se odmetnu od sultana. Tim povodom je ruski konzul u Mostaru zabilježio da ne postoji slaganje Srbije i CG i da postoji stvarna mogućnost saradnje stanovnika tri vjere. Za razliku od Bosne, gdje su muslimani pod uticajem mnogih derviša, u Hercegovini „u pitanju narodnih stvari muslimani često staju na stranu hrišćana – razumije se u onim slučajevima, kada se ne dovode u pitanje njihovi sopstveni, muslimanski interesi. Uopće, veći dio muslimana Srba nedruželjubivo se odnosi prema Turcima Osmanlijama i protive se mjerama koje preduzimaju turske vlasti. Katolički fratri su se podijelili na stranu koja se drži pape i zapadnih država i grupu koja želi da se spoji sa Srbima.“ Postoji blagi nagovještaj da su ove pripreme (Matanović) bile u vezi sa slavjanofilskim „Golosom“⁸. Socijalisti nisu bili izvan ovog poduhvata. Barem bi se to moglo zaključiti po dolasku u Hercegovinu Jove Dreče, Jove Ljepave i Jove Pičete, trojice pristalica ideja Svetozara Markovića. Rusko Ministarstvo spoljnih poslova nije podržavalo ove pripreme, onemogućavajući odlazak iz Rusije Luke Vukalovića i vjerujući da je cijeli poduhvat zamišljen u srpskoj vradi. Imalo je obaviještenja da se na pripremama ovog ustanka radi i u „južnoj Dalmaciji“. Taj podatak pokazuje samo toliko da je neka druga ruska ruka

⁸Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998 str.190

stajala iza ovih priprema, a ne zvanična diplomacija. Iako su carski ljudi bili ljuti protivnici socijalista i revolucionara, očigledno je da nekim od njih nisu imali ništa protiv da im se dozvoli da na turskoj strani oprobaju vještinsku dizanju masovnih pobuna. Slavjanofilski „Golos“ će zaista iza 1875. godine postati jedno od središta uticaja na ustank. Moglo bi se zaključiti da sklapanje Trojecarskog saveza, pod opravdanjem da mu je cilj da onemogući neku novu revoluciju, nije bilo slučajno. U pitanju je samo ko je stajao iza te revolucije. Otkriće ovih priprema je više obradovalo nego uplašilo austrijsku diplomaciju. Njen je cilj bio da obaveže Rusiju da neće sama podržavati borbu za stvaranje jedne jače slovenske države na južnim granicama Habzburskog Carstva. Buduća naučna istraživanja će pokazati da li je stvaranje Trojecarskog saveza, pod opravdanjem straha od socijalne recolucije, bio konačan trijumf ovih austrougarskih težnji. Srpski socijalisti se neće odreći planova za organiziranje bune na turskoj strani. Pelagić u 1874. godini šalje kliktavu proklamaciju svojim ugnjetavanim sunarodnicima. Na proljeće 1875. godine ugarska je policija ušla u trag jednoj grupi pripadnika bivše Ujedinjene omladine iz Vojvodine i socijalista iz Srbije, da na području Vojne Granice formiraju mrežu tajne organizacije. Tada optužuju Dragišu Stanojevića i Jovana Radovanovića da su spremali revoluciju. Ta organizacija djeluje nekoliko mjeseci prije nego što su se hercegovački seljaci odvažili da dignu bunu 1875. godine. U februaru 1875. godine, Ljubibratić priprema ljudi za ustank.

Ništa ne bi bilo lakše nego zaključiti iz ovih podataka, da je ustank te godine bio organizovan, da nema zlatnog pravila historije seljačkih ustana do tada da su oni podilazili samo onda kada nisu pripremani. Moglo bi se lako dokazati da sve ove pripreme za ustank i rad na njegovom organiziranju nisu proizveli pobunu, nego su i sami bili plod seljačkih nemira na drugoj osnovi. Ovo je vrijeme kad se pogoršava finansijsko stanje u sultanovoj državi. Strani zajmovi su već počeli da guše organizam. Računalo se da je ukupni turski državni dug bio dvjesto miliona funti sterlinga, godišnja otplata turske vlade petnaest miliona, a ukupan državni prihod iz koga se ta otplata izdvajala svega osamnaest miliona. Ostajala su samo tri miliona za pokriće ostalih troškova. Ovo pogoršanje je izazvalo i međunarodna agrarna kriza 1873. godine. U garancije za otplatu duga spočetka je uračunat i tribut Srbije. Nauka je složna u ubjeđenju da je ustank 1875. godine plod jednog lanca od tri faktora: strani dugovi izazivaju potrebu povećanja poreza, poresko opterećenje izaziva seljačko nezadovoljstvo, zbog državnog pritiska da se iz poreza iscijedi više izbjegi revolucija u

hercegovačkim i bosanskim selima. U vrijeme kad se priprema državni finansijski brodolom i rasulo agrarnog društva, svi koji su sanjali o revoluciji i sami se time bude⁹.

Od dva velika poreza koje moraju da plaćaju hrišćanski kmetovi plemstvu i otomanskoj državi, gori je bio ovaj posljednji. Plemstvu je trebalo izdvajati trećinu seljačkih prihoda. Ona se ne može povećavati, kao državni porez desetina iz kojeg se podmiruju sve glavne finansijske obaveze zapadnim bankama.

Taj porez naglo raste za nekoliko godina prije izbijanja seljačkih ustanaka. To povećanje ne može da prati zvanično zakonodavstvo. Ono je 1872. godine proglašilo „desetinsku četvrtinu“, za koliko je nominalno vrijednost desetine porasla, a ona je stvarno pred bunu u Bosni od seljaka oduzimala 60 % njegovih prihoda. Postoji sistem zakupa ovog poreza, po kome se on obavlja na četiri stepenice: jermenski i grčki trgovci u turskoj prijestolnici, njihovi pokrajinski saradnici, zatim oni na nivou sreza i konačno grupe malih grabljivaca koji moraju da uz pomoć turske policije obilaze sela. Država je nastojala da zakonski onemogući malverzacije koje se javljaju oko ovog poreza – ne dozvoljava da se on ubire više puta, zabranjuje državnim činovnicima da ga kupuju, omogućavaju samim seljacima da otkupe taj porez i oslobole se nezajažljive pohlepe malih trgovaca, čije su poreske torbe bez dna. To nije pomoglo, pa obaveza da se vraća redovna godišnja rata zapadnim bankama 1874. godine i 1875. godine, izvodi turske okružne i sreske načelnike da zađu po selima i direktno se pobrinu da se taj novac utjera. Cijedenje naraslih seljačkih poreza preko zakupa dvostruko je pomoglo nacionalni pokret.

Uzbunilo je seljaka, a s druge strane je taj novac socijalno potkožio srpskog lokalnog trgovca, koji će se u vrijeme bune iza 1875. godine nametnuti za njegoog vođu. Stalno povećanje desetine je dovelo dotle da već 1874. godine seljaci nisu cili u stanju da je plaćaju. Već na proljeće sljedećegodine primjećuje se da oni koji su bili bliže uz granicu bježe preko nje. Austrijske pogranične vlasti saslušavaju ove bjegunce i tu zapisnici sačinjavaju lijepu, ali potresnu, zbirku tužnih dokumenata. Ako ne svi bez izuzetka, onda ogromna većina se žalila da ih je na bježanje natjerao zakup desetine za tu godinu. Jedan se žalio da mu je taj porez „više iznosio nego cijeli pokretni i nepokretni imetak“. Drugi je diktirao u pero da je prije pet godina za taj porez morao da plati 80 dukata, a 1875. godine na istom posjedu i dohotku je morao da za njega nađe 240 dukata. Ovo je cijeli socijalni poredak dovelo do rastrojstva.

⁹Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998 str.193

Postojalo je 85.000 kmetovskih porodica pravoslavnih i katoličkih seljaka. Većina je bila pravoslavni. Od 77.000 slobodnih seljačkih porodica samo 5 % se nije odnosilo na muslimanske seljake. Na jednu begovsku porodicu u prosjeku dolazi najmanje trinaest kmetovskih. Vrlo je rijetko veliko muslimansko plemstvo, sa gizdavim dvorovima i brojnom poslugom. Kad je 1857. godine jedan hrvatski pisac posjetio neku begovsku kuću u Travniku, video je evropski namještaj, uru, ogledala, fotelje i učinilo mu se „kao da sam došao u pohode kojemu bogatomu plemiću hrvatskomu od prošastih vremenah“. To su ipak rijetke porodice. Većina je plemića osirotjela. Nije rijedak slučaj da žive od iskorištavanja samo jedne kmetovske porodice. Historijski najgori slučaj socijalne eksploatacije, gdje kao na crtežima seljačkih kalendara jedan čovjek jaše na leđima drugoga.

Među velikim plemićima koji žive u gradu ima umnih ljudi. Od njih dolazi glas protesta sultanu da Bosna srlja u propast, da će je pretvoriti u pustinju, kao što je Anadolija. Ali taj se glas jedva čuje, i prije je došao do ušiju potonjih historičara nego tadašnjeg vezira. Većina plemića, „kao i njihovi sinovi samo su se vježbali u jahanju konja, nošenju oružja, nišanjenju i lov“¹⁰. Ni jednog jedinog vjetropira koji bi se oduševio parnom mašinom. Zabilježeno je da su oni koji su putovali preko granice stekli ubjedjenje da je bolje da se željeznice ne podižu. Godine 1871. se bune što oni koji crtaju buduće željezničke linije ne zaobilaze stara groblja¹⁰.

U novembru 1874. godine zbog sukoba u selu Zovi Do pobunilo se 6 sela oko Nevesinja „zbog pretjeranih zahtjeva zakupnika desetine“. U aprilu 1875. godine sto četrdesetljudi je prebjeglo u Crnu Goru. Jedan broj je tada prešao na austrijsku stranu preko sjeverne bosanske granice. Zbog klanja muslimanskih i crnogorskih trgovaca na pijaci u Podgorici 17.10.1874. godine. (Podgorička afera) velike sile moraju intervenisati za smirivanje. Već ta afera 1874. godine pokreće u svijetu srpsko nacionalno pitanje. Nije trebalo čekati da sredinom 1875. godine ustank dobije masovne razmjere, jer i ove male pobune pokreću mehanizam odnosa među velikim silama i otvaraju krizu. 1875. godine svi su složni oko toga da se ne smije rizikovati neutralan stav prema ustanku u Bosni i Hercegovini, jer bi završio stvaranjem jake srpske države na granicama Monarhije. Tu opasnost su svi imali u vidu i odbacivali ideju da se dopusti stvaranje takve države.

Vojska je zahtijevala cijeli prostor, teritorije između Srbije i Crne Gore. U određivanju ove granice, odlučujuće je mjerilo bilo odnos slovenskog i neslovenskog stanovništva u

¹⁰MacMillan, Margaret, *Mirotvorci: Šest mjeseci koji su promijenili svijet*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2008 str.177

Monarhiji. Definitivna granica tada još nije bila određena, jer „ne može se koža prodavati prije nego što se medvjed ubije“. Vojska je smatrala da je ovo trenutak da se okupira Bosna i Hercegovina, kao i područje oko rijeke Lima. U takvim okolnostima je austrijski car krenuo na putovanje kroz Dalmaciju na proljeće 1875. godine. Neposredno prije toga, svijet se počeo pitati odjekuje li to sviranje hrvatske koračnice, na dočeku ruskog velikog kneza u Beču, u turskim pokrajinama. Na cijelom dalmatinskom putovanju pred cara su izlazili ljudi iz susjednih turskih oblasti, ponegdje sa pismenim peticijama da im se pruži bolja zaštita od turskog bezakonja. Carev je cilj bio da se u Kotoru sastane sa crnogorskim knezom. Dva suverena nisu bila baš sasvim ravna. Kasnije se pričala šala da je, na poklonjeno jagnje, car upitao kneza gdje je uspio da ga ukrade. Na sastanak sa carem u Kotoru, crnogorski knez je poveo i opjevanog hercegovačkog junaka Noviku Cerovića, „kojega je Vaš Mađuranić znamenitom pjesmom obesmratio“. U ovako junačkom prisustvu ne treba se dvoumiti o čemu su dva vladara razgovarala. Ne zna se tačno da li je tom prilikom bilo riječi o izgledima za izbijanje ustanka i posljedicama. Bečke diplomate su kasnije saznale da je ipak preliminarno usaglašavana mogućnost teritorijalnog proširenja Crne Gore. Neposredno poslije carevog primorskog putovanja, crnogorski knez je 22. maja (ili po jednom datumu 1. juna) uputio opširan memorandum vladama Trojcarskog saveza, Bizmarku, Andrašiju i Gorčakovu. Knez je poručivao da je riješio da u zemlji prekine historiju ratničkog zanata i da „odlučno inauguriše eru rada i civilizacije za sav narod“. Vlada je shvatila da „ako se nacionalni zavjet Srba mora ostvariti neće biti moguće da se to postigne drugčije nego zahvaljujući izuzetno sretnoj kombinaciji događaja“. Položaj hrišćanskog naroda u Turskoj postao je „nepodnošljiv, a krajnje težak za nas“. Ovaj memorandum je u Beč odnio predsjednik crnogorskog Senata, da to i usmeno obrazloži. Knez je zahtijevao proširenje crnogorske granice i trgovačke olakšice, kao i bolji izlaz na morsku obalu. Diplomate su cijenili ovu kneževu historijsku riješenost da nauči svoje zemljake da se mane sablje i prionu na posao i rade, ali zahtjev za proširenje granice nisu ozbiljno shvatili. Austrijski ministar se bojao da je to došlo u nezgodno vrijeme, kad se podiže duh Hrvata i Srba. U sijasetu vijesti o lokalnim pobunama kroz 1874. i prvu polovicu 1875. godine, teško je tačno odrediti gdje je i kada ustanak počeo. To je kao kad bi nad starim panjom, iz koga izbija puno novih klica, pokušavali da odgonetnemo koja će se od njih razviti u novo stablo. Nauka obično uzima da je masovna buna, sa trajanjem bez prekida od početka do kraja, buknula 9. jula 1875. godine, pošto je četiri dana prije toga došlo do napada na jedan turski karavan na mjestu Četna Poljana (Cvijetna Poljana) pred Nevesinjem. Savremenici su joj po tome odredili i naziv Nevesinjska Puška. Postoji podatak da su prije toga ruski konzul, pravoslavni mostarski

vladika i srpska crkvena opština iz Mostara poslali poruku da se otpočne sa napadima. Ustanaka je,međutim, bilo i prije. Krajem juna 1875. godine pobunilo se katoličko stanovništvo u Popovom Polju, što je moglo uticati na razvoj nevesinjske bune. Turske vlasti su ocjenjivale da je ustanak izbio oko Nevesinja, i kada 4. jula mostarski mutesarif kreće sa trupama, on veli da tamo „još uvijek traje jedna značajna pobuna“. Crnogrski knez je 6. jula 1875. godine obavijestio dalmatinskog guvernera da je ustanak izbio u Popovu, Stocu i Nevesinju¹¹. Postoji vijest da je u dolini Neretve ustanak izbio još 2.6.1875. godine, a da je i u Nevesinju tada bio u toku. Moglo bi se sumnjati u nevinost crnogorskih i austrougarskih vlasti oko izbijanja ove pobune. Knez je zahtijevao obnovu saveza sa Srbijom u smislu vođenja nacionalnog rata protiv Turske. Nakon prvih vijesti da se narod buni u Hercegovini, poslao je tamo vojvodu Peka Pavlovića da ga smiruje. Pitanje je samo da li je drugom rukom davao podsticaje da vatra bukne još više. Crnogrski senator koji je nosio u Beč kraljev memorandum, u povjerenju je saopštio da je on prethodno raspravljen u susretu cara i kneza u Kotoru. Austrougarska politika je rascjepljena po pitanju okupacije Bosne i Hercegovine. Najzagrijanija je katolička crkva, taj vjerski faktor služi dvoru da primiri opoziciju koja se javlja, naročito u mađarskom javnom mišljenju. Car je davao izjave da želi da oslobodi narod Bosne i Hercegovine, a pokazalo se da je precjenjivao brojčanu snagu te zajednice u susjednim turskim pokrajinama. Za dvor bi najneprijatniji otpor mogao da dođe od samih katolika iz Bosne i Hercegovine. Bio je sukob fratara iz tih oblasti sa bečkim dvorom i Rimskom kurijom 1875. godine. Taj sukob je tinjao dosta dugo prije početka ustanka, mahom oko školovanja franjevačkog podmlatka u Đakovu. U neposrednoj blizini jugoslovenski raspoloženog biskupa Štrosmajera, oni nisu bili najbolji predstavnici koje su crkva i vlada željele da imaju na turskoj strani. Kada im je naređeno da se povinuju papskoj naredbi da se iz Đakova prebace u Ostrogon, bosanski fratri su odbili da to izvrše. General franjevačkog reda je o njima napisao vrlo neprijatnu „knjigu“. Oni fratri koji su je čitali, uplašili su se da papa može ukinuti njihovu provinciju:“Bogu fala kad je i na ovome završilo te nismo propali u temelj, kako se je uvrijedio Petar pored naše neposlušnosti“¹².

Pitali su se da li će uopšte ponovo moći dobiti papsku milost,“ako ne budemo mogli naći dobri odgovor za našu retardaciju u poslušnosti prema Rimu i NJ.V.Cesaru“. Bogoslovima koji su bili u Đakovu, a nisu htjeli da pređu u Ostrogon, vlada je obustavila stipendije i oni su

¹¹Mandić, Dominik, *Bosna i Hercegovina. Svezak III: Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, ZIRAL, Toronto-Zürich,Rome-Chicago, 1982 str.75

¹²Mandić, Dominik, *Bosna i Hercegovina. Svezak III: Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, ZIRAL, Toronto-Zürich,Rome-Chicago, 1982 str.134

se jedva izdržavali pozajmnicama. Postojaо je strah da ћe se ti mladi ljudi, "na proljeće u svojoj domovini prihvatiti za oružje". U takvim okolnostima je generalni konzul u Sarajevu, na zahtjev Ministarstva spoljnog iz Beča, saopštio vođstvu franjevaca da im se obustavlja novčana subvencija koju je vlada davala za njihove crkve i škole: "Po čemu je austro-ugarskom Praviteljstvu do znanja došlo, da pričasni red braće franciskana u Bosni svoje klerike iz Đakova u Ostrogon ne šalje, niti šiljati namjerava, imam čast po nalogu i u ime toga visokog praviteljstva na posljedice takvog postupka opazim Vas učiniti i saopštiti da ћe se dosadašnja austro-ugarska subvencija za sveštenstvo, za crkve u bosanskoj Provinciji dotle suspendirati, dok se pričasni red braće Franciskana naredbi Svetе Stolice po želji njegovog carskog i kraljevskog Veličanstva bezuslovno pokorio ne bi. Bez obzira kakvi su bili povodi ovog sukoba, on je u 1875. godini dobio izrazito političko značenje. Veliki dvor je uspio da ušutka franjevce, ali je bilo jasno da je time i počeo dugovijek narod crkve da taj red historijski likvidira. Bojali su se da, zajedno s njihovim patronom Štrosmajerom, rade za Srbe oko jugoslovenskog ujedinjenja. Kad izbija ustanak, austrougarske vlasti su se prema njemu formalno držale neutralno. Ministar spoljnih poslova, koji po svom položaju uvijek mora da bude miroljubiv, davao je izjave da su mu zazorne dalmatinske granice vlasti zbog mješanja u početak ustanka. Zapovjednik Vojne Granice u Zagrebu je tražio da se ne prebacuju ustaničke čete na tursku stranu, ali je napominjao da treba zažmiriti ako bi se to radilo bez mnogo buke. Znalo se da u dolini Neretve katolički ustanci nose austrijske zastave. Jedan katolički sveštenik je izvjestio da je ustanak izbio zbog pretjerano naraslog zakupa poreza i zlodjela turskih zaptija na putevima, ali je pobunjenicima „prije deset dana došao neki mladić, neki kažu iz Splita, a neki iz Zadra da im bude njihov vojvoda“. Sami ustanici nisu pred turskim vlastima poricali da ih vode ljudi koji su došli preko granice, ali su izjavljivali da su to "naša izbjegla braća", koja su ranije zbog nasilja utekla na austrijsku stranu. Po ovom hercegovačkom primjeru je ustanak izbio u Bosni, 18. augusta 1875. godine. Gomile seljaka sa porodicama i stokom nagrnule su preko granice i vrlo brzo popunile ova sela na austrijskoj strani. Na osnovu prvih ispitivanja, pogranični su organi dobili utisak da su ustanak organizovali srpski emisari. Dobar dio naučne literature dijeli ovo mišljenje. Jedan od glavnih organizatora ovog pokreta, trgovac Vaso Vidović, sa svojim ljudima je bio skovao plan da digne ustanak svuda po Bosni i da time natjera Srbiju da stupi u rat. Sam je Vidović putovao u Beograd, gdje je već djelovao Odbor za pomoć ustanku u Hercegovini.

To nije nelogično i jedino nije u skladu sa kazivanjem samog Vidovića, u pismu austrijskom graničnom zapovjedniku, neposredno poslije početka ustanka, da je narod bosanski "bacio

najprije svoje suzno oko na sjajni austrijski prijestol, u nadi da će blaga i pravedna ona uprava, koju rukovodi Preuzvišenost Vaša u susjednoj pokrajini, protegnuti se i na njegov zavičaj; da će pod tom blagom upravom postati dionikom civilizacije, postati čovjekom. Daleko od toga da bi im se smio umanjiti politički značaj iako uvijek ostaje na snazi pravilo da su i oni sami proizvod bune, a ne njeni tvorci. Seljački ustanci nisu dekor tajnih političkih organizacija, nego obratno. Oni počinju na dubokoj socijalnoj logici i proizvod su sukoba oko pravnog priznanja na zemljjišno vlasništvo.

Za razliku od agrarnih pobuna do 1862. godine ustanci iz 1875. godine imali su za povod pretjerano narasli zakup poreza i udarali su najprije na državu, a ne na muslimanskog feudalca. Povodom ovoga je u literaturi prečutno prihvaćeno stanovište da seljački ustank bez političke pripreme nema nacionalni karakter. Da je to netačno svjedoči izvještaj austrijskog uhoda spočetka 1876. godine, da na pobunjenoj turskoj strani katolik ne može da postane vođa ustaničke čete. Seljak je svoje nacionalno osjećanje sveo na vjersku isključivost. Kad izbija masovni ustank, muslimansko stanovništvo "uzima zakon u svoje ruke" i stvara dobrovoljačke jedinice za njegovo gušenje. Pominju se i odbori javne bezbjednosti u svim znatnijim varošima na pobunjenom području. Akcije tih na brzu ruku stvorenih jedinica nisu politička odmazda, nego početak vjerskog rata do istrebljenja. Sam bosanski valija se odričao jednog proglaša iz vremena bune da je dužnost svakog pravovjernog muslimana da dovede pred njega svako osumnječeno lice. Već u prvim mjesecima pobune na austrijsku stranu je prebjeglo 220.000 bosanskih i hercegovačkih seljaka, a na srpsku i crnogorsku oko 70.000. To je gotovo solidna četvrтina cijelokupnog stanovništva u dvije pokrajine, a više od polovine srpskog naroda. Veći dio srpskog stanovništva je uzeo učešća u ustanku i jedino su područja srednje Bosne oko Sarajeva bila pošteđena stalne trogodišnje gerilske akcije. Iz Bosne, gdje je zahvatio Bosansku krajinu, velike planine Kozaru i Grmeč, ustank se proširio i na istočnu Bosnu, Sandžak, Vasojeviće i prijetio da zapali cijeli južnoslovenski prostor na turskoj strani. Najdinamičnije se odvijao u Hercegovini. I bez crnogorske pomoći, stanovništvo se po tradiciji ranijih buna organizovalo u sistem zbegova i isturenih vojnih odreda koji su se na njih oslanjali. Zbeg je bio vojna i ekonomski baza ustanka. Već u prvom jurišu „narod hercegovački i njihovi glavari uzeli su mah i slobodu i prijenuli za jednu. Čini im se da nema živa Turčina. Zatvorili su Turke, presjekli puteve njihove, zatvorili ih u kasabe i u voltice. Turčin nepomiče nikud, koji je bio u selu utekao je u kasabe. Hercegovcima se čini da Turčin više ne smije nego ovako. Iako broj aktivnih gerilaca u jednom trenutku ne prelazi preko 5.000 u Hercegovini je već u 1875. godine bilo organizovano 16 ustaničkih bataljona, a

do kraja borbe sredinom 1878. godine taj će se broj povećati na 53. Bili su podijeljeni u 326 raznih četa, sa još 6 raznih vojnih jedinica. Nauka je rekonstruisala i cijeli komandni sastav ove vojske¹³. Po „Pravilima za ustaše“ iz 1876. godine naloženo je starješinama da u vojni spisak upišu „svakog Hercegovca, koji je sposoban za ratovanje. Slabi kao i sakati i odveć stari, u vojnički spisak nesmiju se uvrstiti“. U Bosni se, pored zbegova u svim znatnijim planinama, ustanak oslanjao na nekoliko ušančenih ustaničnih baza neposredno uz granicu.

Odatle su napadali u unutrašnjost zemlje, a sa malo smetnji na granici su dobivali znatnu pomoć iz Srbije i južnoslovenskih pokrajina Habsburškog Carstva. Na čelu je Glavni odbor Bosanskog ustanka za oslobođenje, pod vodstvom Vase Vidovića i socijaliste Koste Ugrinića. Iz Srbije dolaze Vasa Pelagić, Petar Pecija, Golub Babić i lanac drugih prebjeglica iz vremena ranijih ustanaka. Sa jednim malim odredom pojavio se i pretendent na srpski prijesto Petar Karađorđević. On je jedini bio školovani oficir, a neko vrijeme je služio i u Francuskoj armiji. U ovom gerilskom ratu mu je iskustvo velike evropske vojske više štetilo nego pomoglo. U Sandžaku je ustanak organizovano pripremljen i izbio je 27. augusta 1875. godine. Organizuje ga grupa starješina na saboru u Banji. Proglasima su pozvali narod svih vjera da se dignu i osvete Kosovo. Svakome je garantovano imovina i lična bezbjednost. Crnogorski knez je u Hercegovinu poslao Peka Pavlovića, Petra Vukogića na Grahovo, vojvodu Miljana u Vasojeviće da ih bune i prodiru što dublje, a u Drobnjak serdara Jolu Piletića. Pored ustanaka po selima, u istočnu Bosnu pristižu i dobrovoljci ubačeni preko srpske granice. Radilo se o starim bjeguncima, sa starješinama iz ranijih buna. Izbijanje ovih ustanaka je imalo ogroman odjek u cijelom svijetu. Prvi put u južnoslovenskoj historiji su reporteri stranih listova sa lica mjesta slali izvještaje. Među njima je i značajnih putopisaca koji će iza sebe ostaviti trajnija historijska svjedočanstva. Ustanak u Hercegovini i Bosni postao je izuzetan evropski događaj. Finansijska zainteresovanost za sudbinu Osmanskog Carstva nije dozvolila da se demokratske države Zapadne Evrope odnose drukčije od despotskih država u pitanjima političke baštine koju je Carstvo iza sebe moglo da ostavi. U tom pogledu je pravo srpskog i južnoslovenskih naroda najviše podržavalo demokratsko mišljenje Italije. Rusko javno mišljenje je bilo rascjepljeno. Postojala je grupa ruskih revolucionara koji dolaze kao dobrovoljci u ustanak. Slavjanofilski krugovi i listovi su dali široku podršku cijelom ovom pokretu, slali pomoć i

¹³Mazower, Mark, *Balkan. Kratka povijest, Srednja Europa*, Zagreb, 2003 str.111

dobrovoljce, ali je bilo upadljivo da se iz toga kruga javlja vrlo malo političkih ideja koje bi se razlikovale od stanovišta službenog Ministarsvta spoljnih poslova¹⁴.

Glas protiv vršenja političkih ustanaka, austrougarskim planovima za teritorijalno proširenje razvio se tek iza 1878. godine. U početku nemira, slavjanofilsko vodstvo je sumnjičilo ustanike da primaju novčanu pomoć iz tajnih izvora preko Praga, a ruska zvanična vlada je vodila politiku obazrivog sporazumijevanja s Austro-Ugarskom, pri čemu se jedino za Bugarsku definitivno odlučila da je smatra svojim područjem interesa. Ruski poslanik u Beču Novikov, jasno je formulisao da zadatak Rusije nije da pomaže Južne Slovene da se nacionalno osamostale, nego da čeka vrijeme da ih rusifikuje.

Sudbina pobunjenih pokrajina je najviše zavisila od politike Austro-Ugarske. Zapravo se tu više nije radilo o politici, nego o traženju načina kako da se okupacija pobunjenih oblasti izvrši u legitimnoj formi. Ona je od 1848. godine povremeno predviđala mogućnost da zaposjedanjem ovih turskih zemalja onemogući srpski nacionalni pokret da stvari jezgro za buduću jugoslovensku državu. Strah od stvaranja veće slovenske države na njenim južnim granicama bio je osnovni motiv u ponašanju habsburške politike ovoga vremena. Njen ministar spoljni je kasnije objasnio da bi dopuštanjem stvaranja jugoslovenskog jezgra, preko ujedinjenja Bosne i Srbije, "bili svjesno izloženi opasnosti da naši srpsko-hrvatski elementi budu stalno uznemiravani privlačnom snagom ove nove tvorevine koja bi po tradiciji i interesima bila upućena na proširenje na osnovu plemenske srodnosti". Formalno se austrougarska diplomacija držala obaveza neutralnosti i nemješanja. Andraši je obilato razglašavanim notama sugerisao sultanu uvođenje reformi i smirivanje ustanka. Neka obaveza u tom pogledu je nametana tradicionalnim pravom da je intervencija mogla doći u obzir samo u slučaju otvorenog progona katolika. Pošto je propao pokušaj posredovanja od strane same turske vlade, ministri spoljnih poslova Trojecarskog saveza dali su inicijativu da evropske države upute na ustaničko područje svoje konzule, kao posrednike. Ova je konzulska misija ispunila diplomatsku hroniku onoga vremena i digla dosta buke, ali je promašila u svemu, sem u namjerama Andrašijada obaveže sve velike sile da ne preduzimaju na svoju ruku ništa što ne bi vodila njegova kancelarija. Težnja Austro-Ugarske je bila da ne dozvoli nijedno rješenje izvan okupacije Bosne i Hercegovine, ili slučajnog očuvanja sultanove vlasti u njoj do naredne prilike. Nije se dozvoljavala ni mogućnost stvaranja autonomne uprave u BiH, jer je Andraši procjenjivao da bi opet brzo došlo do socijalne revolucije

¹⁴Mazower, Mark, *Balkan. Kratka povijest, Srednja Europa*, Zagreb, 2003 str.121

“bezvlasnika protiv muslimanskih vlasnika“ i ujedinjenja sa srpskom kneževinom. Postoji obrazloženje da je samog Andrašija, bivšeg revolucionara iz vremena 1848. godine vodila i misao da je Bosna i Hercegovina eksperimentalno područje na kome bi austrougarska administracija trebala da svijetu dokaže mogućnost jednog društva u kome bi u harmoničnom miru živjeli muslimanski feudalci i krišćani. Ustvari je branio društveni poredak monarhije u kojoj je poslije revolucije vladao socijalni mir pod vodstvom plemstva. Više je glavobolja bečkom dvoru zadavao hrvatski nego srpski nacionalni pokret. Posljednji je bio protivnik za koga se predviđala vojna sila i oružje. Hrvatski nacionalni pokret je bio legitiman u Monarhiji i formalno imao pravo da sam objavljuje svoje ciljeve. Nakon izbijanja ustanka, taj je pokret razbijen. Za ideju austrougarske okupacije je zagrijana katolička crkva, sem dieceze biskupa Štrosmajera u Slavoniji, dio društva vezan za državnu upravu i vojsku i hrvatski pravaši¹⁵. Narodna stranka, kao glavna politička stranka u narodu ne podržava okupaciju, bez obzira što je i za nju samu ustanak 1875. godine bio probni kamen na kome će se politički razbiti njen jugoslovenski ideal. Hrvatskom je saboru carski dvor telegramom poslao ultimatum da će biti rastjeran ukoliko bude raspravljaо o pitanju ustanka u Bosni i Hercegovini. Grupa poslanika u Saboru, pod vodstvom Milana Makanca, zahtjevala je da vlada odredi novčanu pomoć za ustanak. Hrvatske stranke su bile nemoćne da bilo šta mjenjaju u pravcu habsburške državne politike, a i saborska opozicija je bila potpuno nepripremljena da iskoristi svoj historijski trenutak. Tu se pokazala mjera zavisnosti od dvora. Vodstvo Narodne stranke je prihvatiло ideju srpske vlade o podjeli Bosne po rijeci Vrbasu. Radi toga je srpski političar Milutin Garašanin, sa oficirom Antonijem Oreškovićem, dolazio u Zagreb. Tražili su posredovanje biskupa Štrosmajera u ovom sporazu о podjeli Bosne. Nejasno je da li pod ovim sporazumom podrazumjeva podjela Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske, ili sporazum sa austrougarskom državom. Carski dvor je odbio bilo kakve pregovore u ovom smislu i odmah naredio policijsko gonjenje svih sumnjivih pojedinaca koji djeluju da ustanak okrenu u srpsku korist. Ocjenjivano je da je ustanak, odmah po izbijanju, bio samo „borba hrišćana protiv muhamedanizma“, ali da sve više dobiva izrazito srpski karakter. Bilo je naređeno da se gone ljudi Stratimirovića i Miletića, a na prvom mjestu je pomenut Antonije Orešković, upravo lice koje je u Zagrebu pokušavalо da postigne neki sporazum. Očigledno je carski dvor ocjenio da bi sporazum bio podjela bosanskog teritorija između Srba i Hrvata, kao razgraničenje u okviru jedne buduće jugoslovenske ideje. Ocjenjivani su da je duh

¹⁵Imamović Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnjo -politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914*, Sarajevo 1976 str.90

nacionalnog oslobođenja bio zahvati „Banat, Vojvodinu, Hrvatsku i Slavoniju“. I srpska je vlada u noti od 6. decembra 1875. godine izjavila da je ustank „umjesto da ostane jedan lokalni događaj dobio značaj jedne jugoslovenske konflagracije“. Štrosmajer je u Rimu 1875. godine pokušao kontakte sa Garibaldijem. U svim jugoslovenskim zemljama, kao i u nekim evropskim, stvarali su se odbori za pomaganje ustanku. U tom pogledu su odbori u Beogradu, Zagrebu, Dubrovniku i Cetinju bili najznačajniji, a pored pomoći vršili su i političke usluge ustanicima. Beogradski Odbor za pomoć ustanku bio je nadređen Glavnom odboru, koji je sa sjeverne bosanske granice upravljao djelovanjem na turskoj strani.

Bio je u rukama one političke struje u Srbiji koja je težila da dođe do opšteg nacionalnog rata protiv Turske i da se srpska vlada u tome odlučnije opredjeli. U vojničkom pogledu, ustank se oslanjao na nekoliko glavnih vojnih uporišta, ali nikad nije postao jedan homogeni rat protiv turske vlasti. Pored glavnog vođe, čiju ulogu je jedno vrijeme vršio raniji prebjeglica iz Bosne u Srbiju, Golub Babić postoje lokalne starještine koje se teško savijaju u zajedničkodjelovanje. Do pogibije na Gaštici, 10. decembra 1875. godine, najistaknutiji među vojnim starješinama je bio Petar Petrović-Pecija. Bio je napadnut od ljudi koji su dobili mig sa Cetinja i protjeran iz ustanka u Dubrovnik. U sukobu različitih političkih doktrina, jača se pokazala crnogorska toljaga. Hercegovački ustank je bio bolje organizovan od bosanskog. Filozofija tog gerilskog rata je jednostavna: „Momci što su za oružje neka ostanu tamo. Uredite ih na stotine, imenujte stotinaše, pa desečare, učinite spisak sviju vojnika... Držite dvoja vrata, jedna za napad, a druga za izmaći se, da vas Turci ne opkole, pa zarobe i kao robove pokolju. Jednu hiljadu rasturite svud po Hercegovini, neka pale i čine sve što hoće zulumćarima, a glavnu vojsku držite svu na jedno mjesto i to tako kako je Turci ne mogu ni od kuda opkoliti“. U takvim okolnostima uspjelo je ustanicima da odnesu važnu pobjedu nad turskom vojskom kod Mitrovice 11. novembra 1875. godine, kao i u ponovljenoj bici kod istog mjesta 24. februara 1876. godine. U drugoj bici je palo oko 800 turskih glava, zarobljeno 1.300 pušaka i 2 turska topa. I ovdje je u ekonomiji ustanka nož značajniji od kašike: obilje sitne stoke održava pobunu u toku od tri teške godine.

Ustaničke snage koje su prodirale u istočnu Bosnu i Sandžak pod komandom Jovana Panića, Riste Jeića i Žarka Lješevića bile su razbijene. Jedan dio se dokopao planine Motajice, drugo krilo je napadalo Priboj i Novu Varoš u Sandžaku. U zapadnoj i sjevernoj Bosni ustank se proširio do Livna, pokrio dio zemljišta naseljen katoličkim stanovništvom i zapalio cijelu Bosansku krajinu i dio Posavine. Turske karaule su bile zauzete uz pomoć drvenih grudobrana

koje bi ustanici gurali ispred sebe, a najveći dio je osvojen „direktnim naskokom“ na tursku vojsku.

Poraz Ljubibratića u ustanku nije bio poraz jednog ustaničkog vođe. Više je to bila katastrofa političke doktrine da se ustanak vodi kao samostalna srpska narodna revolucija po jedinstvenim planovima i sa zajedničkim ciljevima. Pobjeda crnogorskog knjaza i njegovih hrabrih ljudi u Hercegovini bio je trijumf lokalnog prava nad opštim, prava da se na izdvojenoj osnovi sudbina velikog ustanka podredi pregovorima dva srpska kneza sa Rusijom i Austro-Ugarskom, o dobitima koje bi se mogle postići ispravljanjem nepravične turske granice nekoliko kilometara u nacionalnu korist¹⁶.

Možda greška ne dolazi iz ustanka, nego onih koraka prije njega. Već memorandum crnogorskog knjaza kancelarima sila Trojcarskog sporazuma, od 1. jula (ili 22. maja) 1875. godine, bio je historijski primjer diplomatske nepismenosti. Donio je više štete Crnoj Gori, srpskom i jugoslavenskom pokretu u cjelini, nego bilo koji diplomatski akt tih godina. Diplomatske kancelarije su žvakale tu slamu vrlo kratko vrijeme i već 21. jula je definitivno skinule sa dnevnog reda. Knjaz je na lijep način utješen i s austrijske i s ruske strane da će voditi računa o njegovim interesima, a svi su stvarni zahtjevi odbijeni. Vrlo značajan razlog za odbijanje našao je Andraši u „određenom uzbudenu među slovenskim duhovima“: putovanje srpskog kneza je izazvalo narodno oduševljenje u nekim srpskim gradovima, a zabrinjavao je i „prijetlog jedne koterije u hrvatskom saboru za pripojenje Dalmacije“. Štaviše, crnogorski senator koji je memorandum donio u Beč izjavljivao je da je uvod u njega napravljen u razgovoru austrijskog cara i crnogorskog knjaza u Kotoru.

Kad je memorandum definitivno stavljen ad acta 21. Jula 1875. godine, on je ostao samo jedna značajna crnogorska deklaracija o ciljevima koje želi postići. Glavni zahtjev u memorandumu je bilo teritorijalno uvećanje Crne Gore do njenih „prirodnih granica“. One bi se u albanskom pravcu kretale tokom rijeke Morače, a na zapadu lancem planina koje bi obuhvatile i Nikšić. Ta će deklaracija, sa ovako teritorijalno ograničenim ciljem, poslužiti kao politički najidealniji minimum koji je Austro-Ugarska, u sporazumu s velikim silama, htjela da dadne. Kad ustanak već u prvom mjesecu pokušava da odbaci svoju porodiljsku opnu u kojoj je došao na svijet i da od poreskog revolta formuliše šire srpske ciljeve, ovaj crnogorski

¹⁶Imamović Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnjo -politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914*, Sarajevo 1976 str.95

minimum mu je bio historijski kamen o vratu s kojim je potonuo. Nikada više krvi nije proliveno za manji teritorijalni dobitak. Ako se smije vjerovati crnogorskom senatoru da je ovaj memorandum nestao poslije uvodnih razgovora cara i knjaza, onda bi ga u udžbenicima historije diplomatičke trebalo uzimati kao tužan primjer političke nevještine: jedan brdski knjaz, koji bolje misli jataganom nego glavom, naveden je da se istrči i unaprijed nacrtan poklon koji želi da dobije i time zatvori mogućnosti bilo kakvog šireg zahtijevanja. Kao dijete koje su utješili lizalicom da ode na spavanje, prije nego stariji počnu gozbu. „Prirodne granice“ su bile nešto malo više nego je dobacivao knjažev lavor.

Politički rascjep ustanka, na uži crnogorski i širi nacionalni okvir, se još više osjećao u odnosu prema katolicima. Postojao je jedan odbor u Zadru koji je pokušavao da katoličko stanovništvo na turskoj strani podstakne na ustanak, u smislu zahtjeva za priključenje Austriji. Ne treba sumnjati u postojanje takvog odbora, ali treba dovesti u pitanje jasnoću ciljeva koje je on htio da postigne. U literaturi se misli da iza toga stoje namjere političkog okupljanja oko hrvatske nacionalne ideje. Austrijski ministar spoljnih poslova je u tome vidio pretjerivanja „ultra slovenske politike“ dalmatinskog guvernera Rodića.

Glavna formacija katoličkih ustanika u donjoj Hercegovini je bila u Popovom Polju, pod komandom katoličkog sveštenika Ivana Musića. Pominjalo se u literaturi da je on učestvovao i u njegovim pripremama znatno prije izbijanja. Ne mora da je i zaslужena ta medalja koja se olako dodjeljivala svim istaknutijim vojvodama u poznija vremena. Neki misle da su ga, na carevom dočeku u Dubrovniku, vidjeli na čelu i „jedne uskočke deputacije“. Kad ustanak izbija, on zaista postaje vojvoda cijelog tog područja, a pokušavao je da granice svog carstva proširi i kroz cijeli katolički teritorij preko rijeke Neretve. Ta se pobuna razlikuje od one na pravoslavnom teritoriju samo po povremenim izjavama da će se boriti sve „dok ne izvojujemo skinuće turske ruke sa sebe i dok ih česareva ruka ne primi poda se“. U tom smislu su pobunjeni seoski knezovi sa tog područja u julu 1875. godine poslali i predstavku caru da ih „Austrija braniteljica kršćanluka i prosvjete zaštiti“¹⁷. U svemu ostalom su bili samo dio opšte pobune.

U javnoj djelatnosti, Musić je bio jedan od pobunjeničkih vojvoda, dolazio na zajedničke skupove i odlazio na poklon crnogorskem knjazu. Tajno je vodio prepisku sa dubrovačkim biskupom. Formalno se izjasnio za austrougarsku okupaciju tek od sredine 1876. godine. Do

¹⁷Popović, Vasilj, Istočno pitanje (*Istorijski pregled borbe oko opstanka osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*), Zavod za izdavanje udžbenika Sarajevo, Sarajevo, 1965 str.133

tada je Musić bio starješina dijela opšteg narodnog ustanka, pa čak i naslov ustaničkog vojvode je dobio od crnogorskog knjaza. Hercegovački su fratri tada bili rascijepljeni na grupu koja se okretala Crnoj Gori i protivnike koji su spasenje očekivali od habsburškog dvora. Na ovom dijelu područja koje je bilo oslobođeno, Musić je stajao na čelu ustaničke uprave i sudova.

Historijski smisao ovog potajnog katoličkog izdvajanja u ustanku je u njegovom pretvaranju u treću političku grupaciju. Nakon prvog talasa, ustank je bio jedinstven samo u onome za šta su svi znali da neće. Ujedinjavao ih je otpor turskom socijalnom i poreskom poretku, koji ih je i gurnuo na pobunu. U onom trenutku kad ova seljačka revolucija prestaje da biva samo agrarni revolt, kad dobija neslućeno široke međunarodne okvire i karakter borbe za stvaranje jedne nove balkanske države, ustank se cijepa na dva izdvojena tabora. Po istoj osnovi po kojoj je cijeli srpski nacionalni pokret bio razbijen na dio koji se grapiše oko Beograda i dio koji se drži crnogorskog knjaza, ustank se razbio na dva dijela. Istjerivanjem Ljubibratića iz Hercegovine, ta je podjela pomirena i po geografskom ključu. Beogradskim ljudima je ostavljeno na volju da se prebace u Bosnu i tamo rade na sjedinjenju sa Srbijom, dok je cijela Hercegovina ostavljena kao crnogorski zabran. Iz te podjele polako su se počeli izdvajati katolici. Spočetka, oni ne postavljaju zahtjev ujedinjenja s Austro-Ugarskom, ali je to očigledno plod saznanja na granici da bi se sa takvim ciljevima u javnosti moralo malo pričekati. Od sredine 1876. godine svuda se osjećalo da katolici staju na stranu Austro-Ugarske.

Dok je još bio u ustanku, Ljubibratić se dopisivao sa Đuzepom Garibaldijem. Italijanski nacionalni pokret je tada htio da iskoristi Istočno pitanje, kako bi bio u stanju da preko jedne balkanske krize lakše postavi pitanje prisjedinjenja italijanskih pokrajina u Habsburškom Carstvu. Tada se udaraju temelji iridentističkom pokretu. Na jednom skupu u Napulju 1876. godine pušten je korijen prvim iridentističkim organizacijama. Za razliku od kasnijeg iridentizma, koji je bio nacionalistički orijentisan, ovaj prvi iridentizam je još u svojim ciljevima nosio tragove ranijih revolucionarnih ideja. Garibaldinac Marko Antonio Kanini je u Italiji bio organizovao jednu „Lega per la liberazione e l'affratellamento della penisola Slavo-Ellenica“. Cilj ove lige za oslobođenje i pobratimstvo balkanskih naroda je bio da pomogne stvaranje federacije slobodnih balkanskih naroda. Garibaldinski pokret je vrlo podsticajan za ove ustanke i za cijeli napor za ujedinjenje srpskog naroda 1875-1878. godine. Najmanje je tu značajno da su italijanski dobrovoljci u Beogradu 1876. godine obnovili masonsку ložu. Italijanski revolucionari su izdvajali srpski i južnoslovenski pokret ispod

vječnog ruskog pokroviteljstva gdje je izbor uvijek čamio između Bakunjina i ruskog svetog sinoda, i otvarali su mogućnost da uđe na evropska vrata.

Progonom Ljubibratića iz Hercegovine nije učinjen kraj ovim pokušajima, ali su oni od početka dobili malo izgleda na uspjeh. Crnogorski knjaz, sa paukovom mrežom tajnih veza sa ruskom zvaničnom politikom i austrijskim dvorom, koje savremenici nisu vidjeli, a kasniji historičari nisu u stanju da razmrse, vraćao je cijeli oslobodilački pokret u tradicionalnu kolotečinu pogadanja velikih sila oko diobe Balkana. Na kraju ovog prolivanja krvi, od njih je dobio onoliko koliko je tražio u memorandumu 1875. godine. Na putu iz Hercegovine u Bosnu, austrijska je policija na granici presrela Ljubibratićevu pratnju i internirala ga u Linc. U približno isto vrijeme je bio onemogućen Svetozar Miletić u Vojvodini, a Hrvatski sabor i jugoslovenski orijentisani krugovi u njemu učutkani.

Time je smanjena mogućnost da se jedna agrarna revolucija pretvori u značajan nacionalni pokret. On se iz samog vrha razbio na tri politička pravca, bez mogućnosti da se ponovo konstituiše u jednu cjelinu. Do izbijanja ratova Srbije i Crne Gore protiv Turske, ustank je postigao lijepе rezultate. Znatan dio istočne Hercegovine i sjeverne Bosne bio je pod ustaničkom kontrolom. Turski društveni mehanizam u Bosni i Hercegovini je bio razbijen. „Čete hrišćana i muhamedanaca prolaze zemljom, jedne kao ustanici a druge kao njihovi goniči. I jedni i drugi udaraju namete svojoj strani, a robe, ubijaju i pale u selima protivnika“.

Strategija gerilskog ratovanja „dvoja vrata-jedna za napad, a druga za izmaći se“, pokazala se vrlo plodonosnom. Za razliku od habsburške vojske, koja u Krivošijskom ustanku 1868. godine nije našla odgovor za gerilsku superiornost u vatrenoj moći za pedeset puta, turska vojska ga je našla. Isto kao 1867. godine, kad se spremao srpski narodni ustank, odgovor za nacionalnu revoluciju je angažovanje vjerskog fanatizma. Odgovor na balkanski gerilski rat nisu pokretljivije vojne jedinice, lakše naorušanje i brzi pokreti malih formacija. Jedini plodonosan odgovor je – susjed druge vjere¹⁸.

¹⁸Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992 str.177

3. Berlinski kongres 1878. godine – stvaranje novog poretku i okupacija Bosne i Hercegovine

3.1 Situacija prije Sanstefanskog mirovnog ugovora

Berlinski kongres održan 1878. godine, uzrokovan je Sanstefanskimmirovnim ugovorom između Ruskog carstva i Osmanskog carstva. Ali prije Rusko-Osmanskog rata i Sanstefanskog mirovnog ugovora, potpisana su dva tajna ugovora koji su jako bitni za historiju Bosne i Hercegovine. Prvi je Reichstadtski sporazum koji je potписан 08.07.1876. godine, u dvoru Reichstadt u Češkoj. Predstavnik Ruske strane bili su car Aleksandar II i ministar vanjskih poslova knez Aleksandar Gorčakov, a Austro-Ugarske car Franjo Josip I i grof Gyula Andrassy.¹⁹ Najvažnija stavka u sporazumu za Bosnu i Hercegovinu bio je da Austro-Ugarska može okupirati Bosnu i Hercegovinu. Druga je Budimpeštanska konvencija, kojoj je tema bila predstojeći Rusko-Osmanski rat. Održana je 15.01.1877. godine u Budimpešti. Austro-Ugarska se obavezala da će ostati neutralna i da će ometati inostranu intervenciju, a Rusija je Austro-Ugarskoj dala saglasnost da može okupirati Bosnu i Hercegovinu kada želi i kako želi. Ova konvencija je održana najviše iz straha Rusije da se ne ponovi scenarij iz Krimskog rata. Ovaj ugovor je uspjeo ostati tajan sve do 1917. godine kada su Sovjeti došli na vlast i objavili sve dokumente carske Rusije. Rusko-Osmanski rat se vodio od 24.04.1877. godine do 03.03.1878. godine. U tom ratu pobjedu je odnjela Rusija, te je potписан Sanstefanski mirovni ugovor. Sanstefanskim mirovnim ugovorom Rusija je prevarila Austro-Ugarsku, jer je tim ugovorom dogovoreno da Bosna i Hercegovina postane autonomna provincija u Osmanskem carstvu. Odredba koja je također dovela do Berlinskog kongresa bilo je stvaranje velike Bugarske koja bi obuhvatila područje od Crnog mora, današnju Bugarsku, Makedoniju, dio Grčke, Albanije i Srbije. Bugarska je naravno stvorena kao ruska marionetska država, čime bi Rusija dobila izlaz na Sredozemno more. Velike sile su strahovale od stvaranja velike slavenske države na Balkanu i ruskog uticaja. Zajedničkom akcijom trebalo je spriječiti rusku kontrolu Balkana, i time stvoriti uvjete za vlastite teritorijalne pretenzije prema jugu (Austro-Ugarska), i siguran prolaz preko Turske dalje na istok (Velika Britanija). Ujedinjenoj i sve jačoj Njemačkoj odgovarao je "status quo", kao i Italiji i Francuskoj.

¹⁹Uz cara i njegova ministra vanjskih poslova Gyulu Andrassyja, na sjednici su bili prisutni nadvojvoda Albrecht – generalni inspektor austrijske vojske, vojni ministar barun Koller, šef generalštaba barun John

Ratom oslabljena, i unutarnjim problemima zabrinuta Rusija, morala je popustiti. Radi formalnog razrješenja situacije, kongres velikih europskih sila bio je zasigurno izvjestan.

3.2 Situacija nakon Sanstefanskog mirovnog ugovora

Ogorčeni Andrassy je Sanstefanski ugovor nazvao „pravoslavno-slavenskom propovijedi“²⁰ i kada je vidio koliko je ugovor između Rusije i Osmanskoga Carstva sa svih strana bio neodobravan, predložio je europskim silama konferenciju na kojoj će se urediti definitivan mir. Sve su velesile, uključujući i Rusiju, prihvatile Andrassyjev prijedlog o održavanju konferencije na kojoj bi zajednički preispitali Sanstefanski ugovor te posljedice koje je Rusko-Osmanskirat ostavio na istočno pitanje i samo Osmansko Carstvo. Odluka o tome gdje i kadaće se ona održati nije odmah donesena, a na to se nije čekalo kako bi se započeli međusobnirazgovori. Velika Britanija je od Rusije tražila da na predstojećoj konferenciji priloži čitav Sanstefanski mirovni ugovor. Gorčakov je neposredno nakon njegova sklapanja u martu 1878. godine izjavio da će „pitanja o deeuropskoga interesa biti podnijeta na pretres velikim silama“, no Rusija im na revizijunika nije namjeravala dati cijeli ugovor. Zbog austrougarske ogorčenosti na zaključke Sanstefanskoga ugovora, Rusija je odlučila odmah izgladiti situaciju te je u Beč već 26. marta 1878. godine stigao general Nikola Ignatijev (ruski ambasador u Carigradu, „tvorac“ samoga ugovora). On je pred Andrassyja stavio ponudu po kojoj je Monarhija trebala dobiti Bosnu i Hercegovinu ako podrži sve ostale mirovne odredbe. No, nije se moglo pristati na Veliku Bugarsku – ne samo zbog toga što bi njome nastala velika slavenska država, nego i zbog znanja da bi ona automatski pripala ruskoj sferi utjecaja koja bi se time rasprostrla većim dijelom Balkana. Također, njeni bi postojanje dovelo u pitanje opstanak Osmanskoga Carstva u Evropi što Beču također nije bilo u interesu. Andrassy je Ignatijevu postavio dodatne uvjete. Tražio je da se Rusija obveže kako će zauvijek poštovati razgraničenja oblasti pod njihovim utjecajem te dati pristanak da se u granicama austrougarske sfere stvari autonomna osmanska pokrajina Makedonija sa Solunom kao glavnim gradom (koji bi željezničkom vezom bio povezan sa Austrijom), dok bi carinska unija povezala zapadne balkanske zemlje sa privrednim interesima Habsburške monarhije. Rusiji su ovo bili preveliki ustupci u korist Habsburške monarhije, te je Ignatijeva misija propala. Za Beč je evropska konferencija postala najbolje rješenje. Rusija će se mnogo teže odupirati zahtjevima svih sila negoli samo onim njezinim, a Bosnu i Hercegovinu se otprije

²⁰Mustafa Imamović-Historija Bošnjaka

htjelo dobiti na legitiman način i uz pristanak Evrope. Bio je samo problem kako privoliti Osmansko carstvo da prepusti Bosnu i Hercegovinu, koju nije ni izgubila sa Sanstefanskim mirovnim ugovorom. Andrassy je prije kongresa pokrenuo tajnu diplomatsku akciju kojom je Visokoj Porti otkrio austrougarske namjere da okupira Bosnu i Hercegovinu, kao i svoje samopouzdanje da će u tome i uspjeti. Andrassy je za tu akciju zadužio ambasadora Austro-Ugarske monarhije u Carigradu Ferdinanda Zichy. Postavlja se pitanje kakvim se uopće objašnjenjem Osmansko Carstvo namjeravalo privoljeti na dobrovoljno odricanje od Bosne i Hercegovine? Zichy je Porti najprije morao naglasiti kako se Beč ovdje ne povodi ikakvim sebičnim razlozima, štoviše, stjecanje ovoga teritorija se smatra teretom te je u zemlji veoma nepopularno. Usprkos svemu, ono je ipak nužno kako bi se stalo na kraj panslavističkim akcijama koje sve više jačaju u tim pokrajinama te jednako prijete Monarhiji i Osmanskome Carstvu. Nakon iscrpnih pregovora sa Osmanskim sultanom Abdulhamidom II, ipak nije došlo do dogovora sa Carigradom. Na posljetku je odlučeno da će se održati kongres i to u Berlinu (što je bila želja Rusije, jer je očekivala podršku Njemačke), a Austro-Ugarska se zadovoljila sa sporazumom sa Velikom Britanijom, a kojom su te dvije države osigurale međusobnu podršku na predstojećem Berlinskom kongresu.

3.3 BERLINSKI KONGRES

Berlinski kongres je otvoren 13.06.1878. godine. Evropske sile – Velika Britanija, Rusija, Njemačka, Austro-Ugarska, Francuska i Italija, sastale su se kako bi zajednički modificirale Sanstefanski ugovor i time odredile sudbinu Balkanskoga poluotoka. Naravno, u ovome je sudjelovalo i Osmansko Carstvo, a svoje su izaslanike u Berlin poslale Srbija, Rumunija, Crna Gora i Grčka (oni nisu mogli prisustvovati sjednicama te su zapravo bili posve ignorisani).²¹ Za predsjednika kongresa je izabran Otto von Bismarck, „pošteni posrednik“ koji je uistinu dorastao svojoj ulozi budući da Njemačka u tome trenutku nije imala nikakve ekonomski ili strateške interese vezane uz istočno pitanje. Andrassy je već prije samoga otvaranja kongresa znao da će Austro-Ugarska ondje dobiti toliko željeno pravo na Bosnu i Hercegovinu.

²¹ Delegati evropskih sila i Balkanskih zemalja na Berlinskom kongresu bili su: za Ujedinjeno Kraljevstvo – Benjamin Disraeli (lord Beaconsfield), Robert Cecil (markiz Salisbury) i lord Odo Russell; Rusko Carstvo – Aleksandar Gorčakov, Petar Šuvalov i barun Paul d'Ourbil; Njemačko Carstvo – Otto von Bismarck, Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst i Bernhard Ernst von Bülow; Austro-Ugarska – Gyula Andrassy, grof Aloys Karolyi i Heinrich Karl von Haymerle; Francuska – William Waddington, grof Charles Raymond de SaintVallier i Paul L. Desprey; Kraljevina Italija – grof Lodovico Corti i markiz Eduardo de Launay; Osmansko Carstvo – Karatheodori-paša, Sadullah Bey i Mehmet Ali-paša; Rumunija – Ion C. Brătianu i Mihail Kogălniceanu; Grčka – Theodoros Deligiannis i Petros Brailas-Armenis; Srbija – Jovan Ristić; Crna Gora – Božo Petrović i Stanko Radonjić.

Austrougarski ministar je u Berlin stigao 12. juna te se sastao sa Gorčakovim koji je konačno otkrio da će biti uz Monarhiju ako ona zatraži upravu nad Bosnom i Hercegovinom. Dobivanje ruske garancije je bilo najvažnije te se sada još morao pronaći najbolji način da se ove pokrajine preuzmu od Osmanskoga carstva. Zabilježeno je kako se sa Osmanlijama na kongresu postupalo veoma oštro i ponižavajuće, ali Bismarck im je odmah dao do znanja što mogu očekivati: „Ako Vi mislite da se kongres sastao radi Turske, razuvjerite se. Sanstefanski ugovor ostao bi onakav kakav je zaključen između Turske i Rusije da nije dirnuo u izvjesne interese Evrope.“²² Izvan službenih sjednica, Andrassy je i dalje nastojao uvjeriti osmanske punomoćnike da ne prave probleme oko prijedloga da Austro-Ugarska zauzme Bosnu i Hercegovinu. Isto je u Carigradu neprestano radio i Zichy, no sultanu je ova opcija bila veoma teška za prihvatiti te se stalno pozivao na uznemirenost svojeg naroda i činjenicu kako Beč nema pravi povod da zauzme njegove pokrajine. S druge strane, Karatheodori-paša je video da nemaju drugih opcija te je od Porte zatražio ovlast da pristane na ono što je bilo neizbjegno. Pitanje Bosne i Hercegovine je na Berlinskome kongresu došlo na red na njegovoj osmoj sjednici, održanoj 28. juna 1878. godine. Andrassy je sjednicu započeo sa čitanjem posebne predstavke u kojoj su prevladavala objašnjenja zašto Bosna i Hercegovina ne smije biti autonomna te zbog čega u ovu zemlju promjene i mir može uvesti samo jaka i nepristrana država (poput Austro-Ugarske). Ukratko, Bosna i Hercegovina nema snage da sama provede autonomiju, koja nije ni pravo rješenje zbog stalnih napetosti između tamošnjih kršćana i muslimana. Snaga i potrebna sredstva nedostaju i Osmanskome Carstvu te ono reforme može uvoditi samo uz najveće žrtve. Autonomija bi za Bosnu i Hercegovinu značila samo nove nemire i anarhiju. Kao što je i planirano, riječ je na sjednici zatim preuzeo Salisbury iznoseći argumente koje mu je ranije napisao sam Gyula Andrassy. Prvenstveno, on je ponovio kako Porta nije sposobna uvesti dobru upravu u Bosnu i Hercegovinu ili ugušiti tamošnje nemire, a možda to niti ne bi trebala činiti jer ove pokrajine za Osmansko Carstvo zapravo nemaju strateško značenje te ne pridonose snazi i bogatstvu države. Nastavljanje osmanske uprave bi Carstvo moglo dovesti do novih pogibija zbog čega britanski punomoćnici predlažu kongresu Austro-Ugarska okupira Bosnu i Hercegovinu te njome i upravlja. Bismarck je britanskome prijedlogu odmah izrazio svoju odlučnu podršku: „Samo jaka i s potrebnim sredstvima razpolazuća država može tu uspostaviti red i osigurati sudbinu i budućnost tih naroda.“ Nakon što su Rusija i Francuska također pružile potporu tome da Monarhija upravlja Bosnom i Hercegovinom, uslijedilo je formalno glasanje. Osim Osmanskih punomoćnika, svih

²²Grgur Jakšić-Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu 41.

delegati evropskih sila su dali pristanak na britanski prijedlog. Na sljedećem zasjedanju je članak o Bosni i Hercegovini revidiran u svoj konačan oblik. Iako je kongres bio pred zatvaranjem, a mirovni se ugovor već štampao, Porta je poslalanova uputstva te od svojih izaslanika zahtjevala da ništa ne potpišu sve dok se Monarhija ne obaveže i na to kako će u Bosni i Hercegovini sultanova suverena prava ostaviti netaknutim i da će okupacija biti privremena. Andrassy je ostao zatečen te ih je najprije odbio, no oni nisu odustajali. Svjestan činjenice da kongres završava, a on se ne može vratiti kući bez Osmanskoga potpisa na Berlinskome ugovoru, ipak je pristao na jednu tajnu izjavu: „Naizjavljenu želju turskih punomoćnika u ime njihove vlade, austrougarski punomoćnici izjavljuju u ime vlade njegovog Carskog i Kraljevskog Apostolskog Veličanstva, da suverena prava Njegovog Veličanstva Sultana na pokrajine Bosnu i Hercegovinu neće pretrpjeti nikakvu povredu okupacijom, o kojoj je riječ u članku ugovora o tim pokrajinama, koji ima danas da se potpiše, da će jedan prethodni sporazum o pojedinostima okupacije biti zaključen između dvije vlade odmah po završetku kongresa.“²³ Berlinskim kongresom Sanstefanski mirovni ugovor je gotovo u cijelosti revidiran. U vrijeme istočne krize, Rusko carstvo je bila jedina velesila koja je vodila rat protiv Osmanskog carstva, da bi se potom umješale ostale evropske velesile koje tu ništa nisu napravile. Postavlja se pitanje da li je Rusija potpisivanjem ugovora na Berlinskom kongresu, sama doživjela poraz. Sanstefanska Bugarska nije zaživjela – razdijeljena je na autonomnu i vazalnu Kneževinu Bugarsku te osmansku provinciju Istočnu Rumeliju, dok se Makedonija „spasila“ i ostala pod izravnom upravom Porte. Plan Rusije je naizgled posve propao, no određeno je da će prvih devet mjeseci u Kneževini privremenu upravu voditi njezin namjesnik (sve dok se ne odabere knez kojeg će potvrditi sile), a u istome roku je ondje i u Istočnoj Rumeliji trebao ostati i određeni broj ruskih vojnika. Nakon isteka spomenutog razdoblja, Rusija je u oba područja uspjela zadržati svoj prvenstveni utjecaj. Što se tiče ruskih uspjeha na kongresu, njene ratne saveznice Srbija, Crna Gora i Rumunija su dobile nezavisnost i teritorijalno povećanje, a donji tok Dunava je neutraliziran. Ono što se zahtjevalo u San Stefanu – dio Besarabije, a u Aziji Batum, Andahari Kars – sve je ovo dato Rusima. Velika Britanija se smatra jedinim pravim pobjednikom Berlinskoga kongresa. Svojim stalnim pritiskom uspjela je u tome da se Rusija odrekne brojnih ratnih dobitaka, dok je sama stekla Kipar. Na kongresu su odstranjene sve vanjskopolitičke opasnosti te osigurani njeni istočni interesi (kao i put u Indiju) – odbacila je Ruse od Sredozemnoga mora i spriječila njihovu kontrolu nad tjesnacima i Carigradom. Također, Osmansko Carstvo nije protjerano iz

²³Grgur Jakšić-Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu 57

Evrope te je očuvana toliko joj dragocjena evropska ravnoteža. Zemlje Balkanskoga poluotoka razočarale su se u rusku diplomaciju, te su njihove reakcije na Berlinski ugovor bile nepovoljne. Bosna i Hercegovina nije bila sretna zbog predstojeće okupacije, Rumunija se ljutila što je u zamjenu za svoj teritorijalni dobitak Rusiji morala ustupiti Besarabiju, a Grčka jer nije dobila ništa. Bugarima su razbijeni snovi o državi ogromna teritorijalnog opsega kakvu je predviđala odbačena odredba iz San Stefana, no najgorčenije su ipak bile Srbija i Crna Gora. One su se borila protiv Osmanlija najprije same, a zatim uz Ruse, a u Berlinu im je dano samo manje teritorijalno povećanje. Također, njihove aspiracije na područje Bosne i Hercegovine su onemogućene zbog austrougarskogazauzeća ovih pokrajina, što je za Srbiju označilo i kraj njenih iluzija da će sve Srbe moći ujediniti u nezavisnoj proširenoj državi ili pak da će preko Bosne i Hercegovine postaviti mostza stvaranje zajedničke države Južnih Slavena. Naposljetku Berlinski kongres se završio 13.07.1878. godine potpisivanjem Berlinskog ugovora.

3.4 ODLUKE BERLINSKOG KONGRESA

Velika Bugarska je podijeljena na 3 dijela:

- a) samostalna Bugarska – prostirat će se od Dunava do gorja Balkan, ostaje pod Osmanlijskom vlašću, te će plaćati sultanu godišnji danak, knez će biti biran iz jedne od velikih europskih vladarskih kuća, potvrdit će ga sile, a sankcionisati sultani, novu vladu nadgledat će povjerenici Rusije, Porte i drugih potpisnika, ali oni ne smiju ostati duže od 9 mjeseci.
- b) istočna Rumelija – južno od gorja Balkan, i pod sultanovom vlašću, iako je stanovništvo muslimansko vladar će biti kršćanin, imenovat će ga Porta, a potvrditi europske sile na 5 godina.
- c) Makedonija – od Niša do grčke granice vraćen pod Osmansku upravu, ali je obećana reforma. Ruska vojska će u Bugarskoj i istočnoj Rumeliji brojati 55.000 vojnika, ali ne može ostati duže od devet mjeseci. Kreta ostaje pod Osmanlijskom vlašću s time da se u potpunosti provede reforma iz 1868. godine. Crnoj Gori se priznaje nezavisnost, ali knez mora jednakost postupati s podanicima svih vjera, teritorijalno se proširila na Nikšić, Podgoricu i Bar, zauzvrat mora prihvati dio Osmanlijskog javnog duga. Srbiji se priznaje nezavisnost, a njezin teritorij se prostire na jug od Niša pa na istoku do Pirota, teritorijalno je dobila četiri

okruga: niški, pirotski, toplički i vranski, također mora prihvati dio Osmanlijskog javnog duga. Rumunija je nezavisna država, ali će Rusiji prepustiti dio Besarabije, a za naknadu će dobiti otoke na ušću Dunava i Dubicu, mora srušiti sve utvrde na Dunavu, te dopustiti slobodnu plovidbu osim stranim ratnim brodovima.²⁴. Bosna i Hercegovina – iako i dalje pod Osmanlijskom vlašću, zauzet će je austrijska vojska i njome će neposredno upravljati austrijski civilni aparat na neizvjesno vrijeme, prema propisima koji će biti utvrđeni tokom predstojećih nagodbi između dviju sila. Rusija – dobiva na istoku Ardakan i Batum. Osmanlijska vlada treba platiti ratnu odštetu Rusiji u iznosu od 802 i pol milijona franaka, a plaćat će se godišnje po 35 milijona dvadeset narednih godina. Porta mora provesti reforme u područjima što ih nastanjuju Armenci, i potvrdit će punu građansku i vjersku slobodu u čitavome Carstvu. Odredbe o Crnom moru i tjesnacima – vrijede iz 1856. godine. Ovakvim odlukama Osmanlijsko Carstvo je izgubilo 3/5 svoga teritorija. Procjenjuje se da je to oko 5.500.000 ljudi od kojih polovica muslimana. Carstvo je izgubilo znatne prihode ali je djelomično nadoknađeno dankom što su ga imali platiti preostali vazali, i sporazumom kojim novonastale države preuzimaju dio na sebe. Govoreći o Berlinskom kongresu kao prvoj balkanskoj mirovnoj inicijativi, potrebno je prije svega istaknuti ogroman posao koji je napravljen u pripremnoj fazi konferencije, a u kojem su sudjelovale gotovo sve članice kongresa, tj. cijeli „koncert velikih sila”, što ponekad i u naše vrijeme toliko nedostaje svjetskoj zajednici.

Berlinski ugovor primjer je svojevrsne nasilne „balkanizacije” koja se provodi „odozgo”, kad se od jedne Bugarske rade dvije, i njihove granice se umjetno sužavaju, i kada je srpski etnos zapravo podijeljen na tri dijela. Velike sile u ulozi „mirotvoraca” su na Balkanu napravile mozaik od nezavisnih, autonomnih, okupiranih i drugih država, teritorija i oblasti, i u najboljim tradicijama geopolitičke kombinatorike pobrinule se da sačuvaju neprikosnovenost „svetinje nad svetinjama”, tj. balkanskih prometnica. Dunav kao glavna balkanska vodena arterija proglašen je za neutralni teritorij po kojem slobodno mogu ploviti brodovi od Đerdapske klisure do ušća. Prolazak vojnih brodova kroz Crnomorsko more i dalje je bio zabranjen, pa je čak i luka Batumi, koja je tom prilikom predana Rusiji, dobila status „porto franco” (slobodne trgovačke luke), a njome su trebali ploviti isključivo trgovački brodovi. Berlinski ugovor regulisao je čitav niz važnih regionalnih pitanja, ali je istovremeno na nemirnoj balkanskoj zemlji ostavio dosta starih neraspetljanih suprotnosti, a nove je zapetljao

²⁴Milan Prelog, Povijest Bosne u doba Osmanlijske vlade, (1739.-1878.), II., Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo, 1910., str. 136.

u kosovski, makedonski i bosanski čvor. I napisljeku, još jedan (i vjerojatno najvažniji) rezultat Berlinskog kongresa i svega što ga je pratilo bila je izmjena globalne konstalacije snaga u Europi. Kongres iz 1878. godine posljednji je međunarodni forum na kojem djelovanje velikih sila nije bilo opterećeno blokovskom pripadnošću.

4. Bosna i Hercegovina za vrijeme okupacije (1878. – 1908.)

Administrativno-teritorijalna podjela Bosanskog ejaleta zadržala se do jula 1865. godine. Drugim članom carske uredbe od jula 1865. godine. Bosanski i Hercegovački ejalet spojeni su u Bosanski vilajet koji je kao jedinstvena provincija podijeljen na sedam sandžaka ili liva: Sarajevski, Travnički, Bihaćki, Banjalučki, Zvornički (sa sjedištem u Tuzli), Novopazarski, sa sjedištem u Sjenici i Hercegovački, sa sjedištem u Mostaru²⁵. Na čelu sandžaka i dalje su se nalazili kajmakami, a mudirluci su ponovo pretvarani u kaze (kadiluke) sa mudirima na čelu. Austrija, iako neutralna, budno je pazila na zbivanja u evropskom dijelu Osmanskog carstva izazvana Krimskim ratom. To se najbolje vidjelo po tome, što je 1854. godine poslala u Bosnu i Srbiju svog oficira - obavještajca Stefanovića, koji je po povratku podnio Beču izvještaj. Godine 1857. putuje kroz BiH ruski naučnik i istraživač Aleksandar Gilferding, koji je stekao solidno historijsko - etnografsko i lingvističko obrazovanje na moskovskom univerzitetu. Nakon što je 1857. godine imenovan za ruskog konzula u Sarajevu, odmah potom prošao je kroz Bosnu i Srbiju. Njegovo putovanje kroz BiH i Srbiju odredilo je Carsko rusko društvo, osnovano 1845. godine u Petrogradu, koje se spremalo da izda opširno djelo o geografiji Evrope, ali je za to imalo o BiH i Srbiji veoma malo podataka i građe. Rezultate svojih zapažanja na pomenutom putu, Gilferding je objavio 1859. godine, a u BiH je prevedeno i objavljeno 1972. godine (Putovanje po Bosni, Hercegovini i staroj Srbiji). Izbijanje ustanka u Hercegovini privukli su pažnju evropske javnosti i intenzivirali geografska i druga istraživanja BiH. Tako je radi pacifikacije Hercegovine, obrazovana mješovita komisija, sastavljena od konzula velikih sila. Ispred Pruske u komisiji je radio pruski konzul Otto Blau, koji je za vrijeme putovanja po Hercegovini, kao član te komisije, sabrao dosta geografskog materijala, a izradio je i brojne skice pojedinih predjela Hercegovine. Na osnovu zabilježaka i skica, izradio je Blau 1861. godine kartu Hercegovine u razmjeri 1: 500.000,

²⁵Darko Dukovski, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. I 20. stoljeća*, sv. I., Alinea, Zagreb, 2005 str.155

koja predstavlja prvi zaseban grafički prikaz Hercegovine u srednjoj razmjeri. U periodu od 1864. do 1872. godine kao pruski konzul u Sarajevu, Blau je mnogo putovao širom BiH u cilju proučavanja njene prirode i stanovništva. Rezultate tih proučavanja objavio je u 24 rada, u kojima je pisao o stanovništvu, političko-statističkim odnosima, trgovini, kulturnim odnosima, arheologiji, fitogeografiji, numizmatici, geografiji, rudarstvu, privredom i drugim osobinama BiH. Od svih tih njegovih djela, za daljnje poznavanje geografskih osobina BiH, najvažnije je ono koje predstavlja geografski i biogeografski sumar njegovih putovanja po BiH putopis publiciran 1877. godine. Značajan je sa topografskog stanovišta, jer daje dosta novih mjesta, a od društveno-geografskih osobina, prvi put daje sistematičan prikaz stanovništva privrede i kulture u BiH, pa se može smatrati prvim fitogeografskim radom o BiH. Sa geografskog stanovišta znatno je uspješnije djelo austrijskih oficira J.F. Schestaka i V.F.Scherba, koji za vrijeme ustanaka u Hercegovini, kao članovi pomenute komisije, obilaze Hercegovinu i po povratku u Beč, izdaju vojni opis Hercegovine sa kartom u razmjeri 1:576.000. Ovo djelo predstavlja kratak geografski prikaz Hercegovine u kojem su prikazane granice, orografija, hidrografija, klima, ekonomija, komunikacije, mjesta i stanovništvo Hercegovine. I Carl Sax izdaje 1864. godine djelo o stanovništvu BiH, uz koje prilaže specijalne geografske karte, koje predstavljaju vrijedne grafičke doprinose u popunjavanju etnološke slike. Sax mnogo putuje po BiH i posebno se bavi hodološkim istraživanjima, pa su njegova djela takve vrste, važan doprinos poznavanju tadašnjih i ranijih komunikacija u BiH. Među tim putopisima pažnje je vrijedan onaj od Sarajeva do Durmitora u kome Sax daje detaljan topografski opis puteva kojima se kretao. Na tom putovanju Saxa je pratilo pruski konzul u Bosni Otto Blau. Navedeni društveno-politički događaji, koji su se sredinom XIX vijeka zbili u BiH, vrše, kao i oni raniji, njena istraživanja sa vojno-topografskog, ali i sa drugih, sve izraženijih općih i regionalno geografskih stanovišta. Oni izrađuju geografske prikaze i studije o BiH, a naročito krupnorazmjerne geografske karte, na osnovu ponovnog snimanja većih dijelova BiH. Winzens Haardt von Hart henthurm, vrstan poznavalac historijske kartografije Austrije i evropskog dijela Osmanskog Carstva, označava drugu polovinu XIX stoljeća periodom veoma jake austrijske ingerencije u geografskim upoznavanjima, snimanjima i kartografskom predstavljanju BiH. Od svih austrijskih obavještajaca - oficira koji su u periodu od 1863. do 1878. godine istraživali i snimali BiH, najbolje rezultate postigao je kapetan austrijskog generalštaba Johann Roskiewicz, koji je kao član austrijskog konzulata u Sarajevu, obilazio 15 mjeseci BiH (1863. i 1864. godine), te vršio geografska istraživanja i kartografska 2 snimanja. Rezultate toga rada objavio je u svojim glavnim djelima o geografsko statističkim odnosima u BiH i o "Studijama", Roskiewicz daje

na 430 stranica geografske, etnografske, povijesne i političke aspekte BiH. U prvom poglavlju o geografiji, daje veoma precizno položaj, granice, površinu i broj stanovnika. Detaljno opisuje orografiju i hidrografiju BiH, a daje i opće karakteristike glavnih cesta i mjesta u BiH. Po načinu prikaza i sadržaju, Roksiewiczev rad o geografiji BiH, približava se prvim savremenijim prikazima geografskih osobina BiH. Veoma je značajna i njegova karta BiH u razmjeri 1:400.000 u 4 lista, koju je izdao VGI u Beču 1865. godine. Prema ocjeni brojnih stručnjaka, ta karta predstavlja najbolju kartu BiH u srednjim razmjerama nastalu u pređeodetskim periodima. Ovu kartu Roskiewicz je izradio na osnovu vlastitih skica terena (izradio ih je preko 500), zatim putopisa o BiH iz XVIII stoljeća, kao i brojnih opisa BiH koje su izrađivali austrijski obavještajci u ranijim periodima. Pored Roskiewića, BiH u ovom periodu istražuju i snimaju i austrijski oficiri: kapetan Gustav Thömmell i poručnik Jovanović. Thömmell je boravio u Sarajevu 4 godine kao austrijski konzularni službenik. Publikovao je djelo o povijesno-političkim i topografsko-statističkim osobinama BiH, u kojem je dat historijski prikaz BiH, te ukratko granice, orografiju, geologiju, hidrografiju, klimu, administrativnu podjelu, naselja, trgovinu, zanate i konfesije, pa se tako može smatrati za jedno od prvih djela koje daje kompleksan geografski prikaz BiH. Ipak, čitavo djelo ima pravno - politički značaj, a i samoj Hercegovini je poklonjena sasvim mala pažnja. Nastalo je kompilacijom geografsko-historijskih i etnografskih djela o BiH. Navedena tri obavještajca (Roskiewicz, Thömmell, Jovanović) izdali su u Beču jedan zajednički opis BiH, koji se sa vojno - topografskog stanovišta može smatrati za jedan od najuspjelijih od svih koji su do tada dali austrijski obavještajci o BiH. To je vojno -strateški opis, a od geografskih podataka ima u III, IV i V poglavlju topografsko-statističkih, te hidroografskih i morfoloških, dok u IX poglavlju, koje je i najdetaljnije obrađeno autori opisuju bitna svojstva glavnih puteva u BiH. Na osnovu materijala, datih u tom djelu, izrađena je u VGI u Beču 1875. godine karta o putevima u BiH, koja predstavlja najpouzdaniju krupnorazmernu kartu puteva u BiH izrađenu do tada. Skelet puteva s te karte, prenesen je i na generalnu kartu BiH u 1:3 00.000 iz 1876. godine, koja se smatra za najuspješnije kartografsko djelo o BiH u predkatastarskom periodu. U ovom periodu brojni austrijski kartografi izdaju opće i specijalne geografske karte evropskog dijela Osmanskog Carstva pa i BiH u srednjim i sitnim razmjerama. Među takvim se sa svojim uspjelim kartografskim radovima istiću: Kiepert, Schlacher, Libenow, Scheda, Scheffer, Hartleben, a naročito Hauslaub koji 1876. godine izdaje kartu BiH u razmjeri 1:600.000 koja predstavlja prvu kartu BiH srednje razmjere na kojoj su visine prikazane hipsometrijskom skalom u tonovima boja. Međutim, od svih kartografskih ostvarenja iz ovog perioda, svakako je za daljnja geografska proučavanja BiH bila najvažnija ona karta koju je

bečki Vojno-geografski institut izdao 1876. godine, u razmjeri 1:300.000²⁶. Karta je izdata u 12 zasebnih listova odvojenih od generalne karte Centralne Evrope iste razmjere koju je Vojno Geografski institut izdao te godine. Karta je nastala na osnovu brojnog kartografskog i geografskog materijala i građe au strijskih oficira obavještajaca, koji su u raznim periodima prolazili kroz BiH, opisivali je i snimali, zatim na osnovu geografsko-kartografskih djela Buea, Saxa, Roskiewića i dr. Karta se oslanja na niz astronomskih tačaka u BiH određenih od 1871-1873. godine, a upotrebljni su i geodetski, hipsometrijski radovi obavljeni u 1872. i 1873. godine prilikom trasiranja željezničke pruge kroz BiH. Veliki značaj ove karte vidi se najbolje u tome što je ona korištena na Berlinskom kongresu 1878. godine i prilikom vojnih operacija zaposjedanja Bosne i Hercegovine od strane austougarskih trupa.

Otpor okupaciji BiH 1878. godine od sredine XIX stoljeća kada je pitanje raspada Osmanskog Carstva ušlo u akutnu fazu, porastao je interes evropskih država za Bosnu i Hercegovinu. Posljedica te nove politike bilo je otvaranje konzulata evropskih država u Bosanskom ejaletu: Austrije 1850., Francuske 1853., Velike Britanije 1856., Rusije 1857., Italije 1862. i Pruske 1864. godine. Poseban interes za Bosnu i Hercegovinu pokazivala je Austrija, koja je u Sarajevu otvorila generalni konzulat, a u Banja Luci, Brčkom i Mostaru vicekonzulate. Od tada u Bosnu i Hercegovinu se upućuju vojni i politički stručnjaci, novinari, putpoisci, uhode sa zadatkom da upoznaju i opišu zemlju, i pridobiju stanovništvo za svoju politiku. Porazi Austrije u ratu sa Francuskom 1859. i Pruskom 1866. godine su preorijentisali politiku Habsburgovaca ka Istoku. Posljedica toga je bio Šenbrunski sporazum, kojim je Rusija 1873. godine priznala Monarhiji njene interese prema Bosni i Hercegovini. Vodeće vojne i političke ličnosti Monarhije su smatrali da se zaposjedanjem Bosne i Hercegovine ostvaruje značajni ciljevi: u strateškom smislu osigurava se posjedovanje Istre i Dalmacije, poduzima značajan korak u ekonomskom i političkom prodoru na jugoistok, sprječava stvaranje velike države na južnim granicama i svom kapitalu osigurava značajno privredno područje. Zaposjedanjem Bosne i Hercegovine bilo bi nepotrebno održavanje Vojne Krajine, jer bi ona tada preuzeila njenu pograničnu ulogu. Ona bi bila vraćena Hrvatskoj, koja bi se povećala i ojačala pa bi mogla tražiti ujedinjenje hrvatskih zemalja. Tako proširena Hrvatska bi bila protuteža Srbiji i Crnoj Gori i predstraža Monarhije na Istoku. Iako pod utjecajem vojne stranke car Franjo Josip je bio protiv svih naglih poteza u istočnoj politici Monarhije. Takav stav je zastupao i ministar spoljnih poslova Andraši, koji je izložio na sjednici Krunkog vijeća 29. januara 1875. godine smatrao je da Osmansko carstvo za Austro-Ugarsku posjeduje dar proviđenja,

²⁶Darko Dukovski, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, sv. I., Alinea, Zagreb, 2005 str.167

jer održava status quo malih balkanskih država i sprječava njihove nacionalne aspiracije. U slučaju da Bosna i Hercegovina pripadne Srbiji ili Crnoj Gori, ili ako bi se tamo obrazovala neka nova država Austro -Ugarska bi propala i sama preuzeila ulogu bolesnika. Ustanak koji je izbio u Bosanskom vilajetu u ljeto 1875. godine vladajući krugovi Monarhije su shvatili kao direktni povod da istaknu svoju kandidaturu za ulogu pacifikatora i administratora zemlje. Prvi korak u tom pravcu je poduzet 30. decembra 1875. godine. upućivanjem note velikih silama u kojoj se od Porte zahtjevalo da sprovede bar osnovne reforme. Međutim, nota nije postigla svoj cilj zbog protivljenja Velike Britanije.

U maju 1876. godine sastali su se Bizmark, Gorčakov i Andraši u Berlinu i usvojili plan o intervenciji 6 velikih sila u Carigradu, radi sprovodenja reformi u Bosni i Hercegovini. Krajem juna 1876. godine zaratile su Srbija i Crna Gora protiv Osmanskog carstva. U takvoj situaciji sastali su se 8. jula u Reichstadt Franjo Josip i Aleksandar II u pratnji svojih ministara Andrassyja i Gorčakova i postigli dogovor da u slučaju pobjede Osmanskog carstva Srbija i Crna Gora trebaju biti spašene i održan status quo. Nakon što je Osmansko carstvo potvrdilo svoju nadmoćnost nad Srbijom i Crnom Gorom, poduzeta je akcija da se održi status quo. U Carigadu je od 12. do 20. decembra 1876. godine održana ambasadorska konferencija. Mladi nacionalistički krugovi u Osmanskem carstvu koje je vodio Midhat paša pokušali su izbjegći diktat velikih sila svečanim proglašenjem ustava za cijelu zemlju, 23. decembra 1876. godine. Nova osmanska vlada insistirala je da se projekat reformi mora podnijeti na odobrenje ustavotvornoj skupštini, koja se nije uspjela sastati. Rusija je tada odlučila da stupi u rat kako bi osigurala svoje interese na Balkanu i eventualno se dokopala Carigrada i moreuza. Prije toga, nastojala je da se osigura obnavljanjem Reichstadtskog sporazuma sa Austro-Ugarskom. Tako je 15. januara 1877. godine u Budimpešti sklopljena konvencija da bi se izbjegla kolizija austrijskih i ruskih interesa u Istočnom pitanju. Austro-Ugarska se obavezala na neutralnost u ratu Rusije i Osmanskog carstva, a za uzvrat je dobila pravo da izabere momenat i način okupacije Bosne i Hercegovine. Pošto je osigurala neutralnost Austro -Ugarske Rusija je u aprilu 1877. godine objavila rat Osmanskem carstvu. Kada je nakon višemjesečne ruske opsade pala Plevna ruska i osmanska vojska su podjednako su bile iscrpljene za nastavak ratnih operacija, pa su prihvatali da se u Jedrenu 13. januara 1878. godine sklopi primirje a 3. marta 1878. godine u San Stefanu mirovni ugovor²⁷. Članom 14 mirovnog ugovora za Bosnu i Hercegovinu je bila predviđena neka vrsta autonomije u okviru Osmanskog Carstva. Budući da u ugovoru nisu pominjani njeni zahtjevi za Bosnom i Hercegovinom Monarhija je izašla iz

²⁷Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992 str.160

saveza sa Rusijom, čime je postala neizbjegna revizija Sanstefanskog ugovora i sazivanje kongresa velikih sila u Berlinu, 13. juna do 13. jula 1878. godine. U svom istupu na Kongresu, ministar grof Andrassy je naglasio da je pitanje Bosne i Hercegovine od evropskog interesa, i da su posljednji događaji pokazali da Osmansko carstvo nije bilo u stanju suzbiti nemire. Sanstefanskim mirom predviđena autonomija Bosne i Hercegovine ne bi umirila vjerske sukobe i socijalne nemire. U cilju stvaranja mira u ovim provincijama ministar Andrassy je tražio da se jednim formalnim ugovorom ove oblasti povjere Austro-Ugarskoj. Taj zadatak je preuzeo na sebe britanski predstavnik Iord Solsberi. On je istaknuo da je bosanskohercegovačko pitanje evropski problem za čije rješenje Osmansko carstvo, oslabljeno ratom, nije sposobno. "Porta će učiniti vrlo razuman potez ako odustane od toga da primi na sebe još za dugo vremena obavezu koja prevazilazi njene mogućnosti i ako tu obavezu prenese na neku moćnu državu; tako će izbaviti zemlju iz velike opasnosti u koju je zapala." Stoga je on podnio formalan prijedlog da se Austro-Ugarskoj povjeri mandat da upravlja Bosnom i Hercegovinom. Nakon njega kancelar Bizmark je iznio mišljenje da su opasne iluzije da je dovoljno sprovesti reforme postojeće uprave u Bosni i Hercegovini kako bi se onemogućilo izbijanje novih nereda. Država koja bi mogla braniti poredak i sigurnost u tim krajevima mora da ima potrebnu vojnu snagu i mora da bude moćna a takva je jedino Austrija. Zbog toga je preporučio Kongresu da prihvati njegov prijedlog. Sve evropske sile, osim Osmanskog carstva, prihvatile su ovaj prijedlog. Iako se Velika Britanija obavezala da će u svakoj formi podržati priključenje Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj, britanski prijedlog nije značio potpunu aneksiju, nego samo okupaciju i upravu. Takva formula odgovarala je ministru Andrašiju prije svega iz unutrašnjopolitičkih razloga. Parlament i vlada nisu bili skloni na direktno priključenje Bosne i Hercegovine a vodeći ugarski krugovi, kao i Nijemci u Austriji su smatrali da bi njime došlo do porasta neprijateljskog elementa i time novih sporova unutar Monarhije. Njemačka i Velika Britanija su vršile pritisak na delegate Osmanskog carstva da prihvate odluke Kongresa. Na sjednici od 4. jula delegati su pročitali izjavu da je carska vlada Osmanskog carstva uzela u vrlo ozbiljno razmatranje mišljenje Kongresa o pogodnim sredstvima za povratak mira u Bosni i Hercegovini. Ona u to stavlja potpuno povjerenje i zadržava sebi pravo da se neposredno i prethodno sporazumi u tom pogledu sa bečkom vladom. Ministar Andrassy je bio zadovoljan ovom izjavom, pa je njemački kancelar Bizmarck kao predsjedavajući objavio da je Austro-Ugarska dobila mandat da okupira i upravlja Bosnom i Hercegovinom. Na sam dan potpisivanja ugovora, 13. jula 1878. godine delegati Osmanskog carstva su dobili od austro-ugarskih predstavnika pismenu izjavu da suverena prava Nj. C. Vel. Sultana na provinciju Bosnu i Hercegovinu neće

pretrpjeti nikakve povrede faktom okupacije... i da će se okupacija smatrati privremenom.»²⁸

10. Članom XXV Berlinskog ugovora Austro-Ugarska je dobila pravo da okupira i upravlja provincijama Bosnom i Hercegovinom. Član 25. Berlinskog mirovnog ugovora provinciju Bosnui Hercegovinu okupiraće Austro-Ugarska, koja će njima upravljati. Pošto vlada Austro-Ugarske ne želi da preuzme upravu u Novopazarskom sandžaku koji se nalazi između Srbije i Crne Gore u pravcu jugoistoka do Mitrovice, u njima će ostati otomanska uprava.; ipak, da bi se obezbjedilo održavanje novog političkog stanja, kao i sloboda i sigurnost saobraćaja, Austro – Ugarskoj se ostavlja pravo da tu drži garnizone i da ima vojne i trgovačke puteve na čitavom prostoru ovog dijela starog vilajeta Bosne. U tom smislu Austro-Ugarska i Osmansko carstvo će se sporazumjeti o pojedinostima. Od proljeća 1878. godine u Bosnu i Hercegovinu su dolazile vijesti o mogućnošću da Porta provincije preda Austro-Ugarskoj. Vijest o okupaciji stigla je u zemlju prije završetka Berlinskog kongresa, i izazavala je prve velike nemire u Sarajevu i drugim gradovima bosanskog vilajeta²⁸.

U Sarajevu je 5. jula formiran Narodni odbor, koji je počeo pripreme za oružani otpor austrougarskoj vojsci. Odbor je 7. jula iznudio ostavku vojnog komandanta Bosne Veli-paše, čime je stavio do znanja da će se, uprkos neslaganju Porte, organizovati otpor austrougarskim trupama. Nakon što je Narodni odbor 27. jula protjerao valiju i preostale organe osmanske uprave, formirana je Narodna vlada, koja je preuzeila organizovanje otpora okupaciji. Vojni poslovi su povjereni Smail-begu Selmanoviću-Taslidžaku, i Muhamedu Hadžijamakoviću, poslovi javne sigurnosti Abidagi Gačaninu i Ahmedu Nahi, a uprava telegrafa Šerifu Zildžiću. Kada je Porta počela savjetovati da se okupacija prihvati bez otpora, Narodna vlada joj je osporila da bez učešća naroda donosi odluku o sudbini Bosne. Svi sposobni Bošnjaci - muslimani od 17-70 godina su morali stupiti u vojsku, a upućen je apel kršćanskom stanovništvu. Raspisana je kontribucija u novcu i rekvizicija drugih potreba za vojsku. Nije postojao organizovani plan odbrane i vlada je samo pozvala dobrovoljce da se upute prema neprijatelju. Krajem jula 1878. godine ministar vanjskih poslova Monarhije, grof Julije Andrassy se odlučio za ulazak trupa u Bosnu i Hercegovinu. Nastojao je da se izbjegne otpor okupaciji, obećavajući ustupke sultanu i jednom dijelu gornjeg sloja i šireći propagandu među narodom. Ne očekujući jači otpor, smatrao je da će okupacija biti "paradni marš, za koji će biti dovoljne dvije čete i orkestar". Glavni komandant okupacionih snaga je bio baron Josip Filipović. Njegov plan je bio da s trupama 13. korpusa i 18. divizije izvrši prodor glavnim. U ime cara uputio je Proglas stanovništvu Bosne i Hercegovine: (Carev proglas uoči ulaska

²⁸Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992 str.169

austrougarskih trupa u Bosnu i Hercegovinu, 1878. godine). Čete cara austrijskog i kralja ugarskog odlučile su preći granice Vaše domovine. One ne dolaze kao neprijatelji, da zemlju silom zauzmu. One dolaze kao prijatelji da učine kraj zlu, koje već nekoliko godina uz nemiruju ne same Bosnu i Hercegovinu, nego i pogranične zemlje Austro-Ugarske. Car i Kralj je s bolom saznao, da ovu lijepu zemlju pustoši građanski rat, da njeni stanovnici međusobno ratuju, da je trgovina i promet prekinut, Vaše blago izloženo otimačini, Vaša polja neobrađena i da se jad udomio u gradu i na selu. Veliki i teški događaji učinili su Vašu vladu nemoćnom da uspostavi trajan mir i slogu na kojima počiva blagostanje naroda. Car i Kralj nije mogao dulje gledati kako u blizini njegovih pokrajina vlada nasilje i nemir, kako bijeda sve više i više kuca na granice njegovih zemalja. On je svratio pogled evropskih država na Vaš položaj i u savjetu naroda je jednoglasno zaključeno da Vam Austro-Ugarska povrati mir i blagostanje koga odavno nemate. Njegovo Veličanstvo Sultan, želeći Vam dobro, našao se ponukanim da Vas povjeri zaštiti svoga moćnog prijatelja Cara i Kralja. I tako će carske i kraljevske čete Vama doći. One Vam ne nose rat, nego mir. Naše oružje treba da svakog služi, a nikoga da podjarmljuje. Car i Kralj naređuje da svi sinovi te zemlje uživaju po zakonu ravnopravnost, da se svima zaštiti život, vjera i imovina. Vaši zakoni i uređaji neće biti svojevoljno poremećeni, u Vaše se običaje neće dirati. Ništa se neće prisilno mijenjati, dok se zrelo ne promisli što Vam je potrebno stari će zakoni vrijediti dok se novi ne izdaju. Očekuje se od vaših svjetovnih i duhovnih vlasti da održavaju red i pomažu vladu. Prihodi zemlje trošiće se isključivo za njene potrebe. Neplaćeni porezi prošlih godina neće se ubirati. Čete Cara i Kralja neće biti ni u čemu na teretu zemlji. Sve što od naroda uzmu za svoje potrebe platiće u gotovu. Car i Kralj znade Vaše pritužbe i želi Vam dobro. Pod njegovim moćnim žezлом žive mnogi narodi i svaki govori svojim jezikom. On vlada pripadnicima mnogih vjera i svaki isповijeda slobodno svoju vjeru. Stanovnici Bosne i Hercegovine, predajte se s pouzdanjem pod zaštitu slavnih zastava Austro-Ugarske. Primitate naše vojниke kao prijatelje, slušajte zapovjednike, prihvativite se opet svoga posla. Plodovi Vašeg rada biće zaštićeni. Glavna kolona prešla je Savu 29. jula ujutro, nastupajući od Broda putem Derventa -Doboj-Sarajevo. Nju je činila 6. divizija sa tri brdske brigade, ojačana 39. pješadijskom brigadom i korpusnim dijelovima (jačine 20 bataljona, 6 samostalnih četa, 8 eskadrona konjice, 8 baterija i 8 korpusnih mostova), sa oko 25.000 vojnika. 16-ta Desna kolona, 7. brdska divizija sa dvije brdske brigade je nastupala pravcem Gradiška -Banja Luka, a s jednom brdskom brigadom pravcem Kostajnica -Novi-Prijedor-Banja Luka, a zatim objedinjeno pravcem Jajce-Travnik sa 14 bataljona, 3 samostalne čete, 3 eskadrona konjice, 4 brdske baterije, sa ukupno 17.724 vojnika i 3.178 konja). Lijeva kolona, 20. pješadijska divizija, sa 16.071 vojnikom, 2.989

konja i 41 topom je nastupala pravcem Šamac-Gradačac-Gračanica-Donja Tuzla. Baron Stevan Jovanović je izvršio prođor od Imotskog i Vrgorca prema Ljubuškom i Mostaru, a ne kako je Filipović planirao dolinom Neretve iz pravca Metkovića. Glavninu snaga je činila 18. pješadijska divizija sa tri brdske brigade jačine 17.080 vojnika, 3.270 konja i 24 topa. Osim toga, u Dalmaciji se nalazilo oko 10.000 vojnika - posadnih trupa, koje su služile kao rezerva. Pri prelasku Une i Save, nijedna kolona nije naišla na ozbiljniji otpor, tek trećeg avgusta dio glavne kolone je naišao na otpor kod Maglaja, kada je iz zasjede uništen njen izviđački eskadron. Nakon što je odbacila branioce ka Žepču, 6. divizija je 6. avgusta zauzela Maglaj. Jedinice desne kolone 13. korpusa, 7. brdska divizija prvih dana nisu naišle na otpor. Glavnina ove divizije je preko Gradiške 31. jula ušla u Banju Luku. Njena desna kolona, 1. brdska brigada bez otpora je 29. jula zauzela Bosansku Kostajnicu, 31. jula Bosanski Novi i Prijedor i 1. augusta se sjedinila sa glavninom divizije u Banjoj Luci. Komandant 7. divizije feldmaršal Würtenberg usmjerio je 2. avgusta glavninu snaga prema Varcar Vakufu i Jajcu, nailazeći na jak otpor na sedlu Rogolji, zapadno od Varcar Vakufa.

U borbama vođenim 5. avgusta oko 1.000 branilaca je izbacilo iz stroja 44 austrougarska vojnika, dok su sami imali oko stotinu mrtvih. Ljeva kolona 13. korpusa, 20. divizija je nakon zauzimanja Gračanice pokušala da prodre u Dolnju Tuzlu. Međutim, naišla je na žestok otpor vojske pod komandom Šemsekadića i nakon znatnih gubitaka bila je prisiljena da se povuče prema Gračanici. Nakon što su slomile otpor kod Ljubuškog i Čitluka jedinice 18. divizije su 5. avgusta prodrlе u Mostar, odakle su se branici povukli prema Stocu i Nevesinju. Ne čekajući dolazak pojačanja, general Filipović je glavninu snaga korpusa usmjerio ka Žepču, koje je zauzeto nakon jednodnevne bitke 7. avgusta uvečer. Istoga dana su vođene borbe kod Jajca. Tu je oko 5.000-6.000 bosnjačkih dobrovoljaca iz Jajca, Travnika i Varcar Vakufa, među kojima je bilo 500-600 pravoslavnih i katolika pružilo jak otpor jedinicima 7. austrougarske divizije. Uvečer, zbog opasnosti da budu okruženi napustili su položaje i povukli se prema Travniku, pretrpjevši gubitke od 620 mrtvih, ranjenih i zarobljenih vojnika i izgubivši 5 topova i 2 zastave. Prema zvaničnim podacima austrougarskog Generalštaba austrougarske snage su imale 22 mrtva i 174 ranjena oficira i vojnika. Nakon toga, austrougarske trupe su bez borbi ušle u Vitez i Travnik. Poslije spajanja prethodnice glavne kolone sa 7. divizijom, združena austrougarska vojska je 14. augusta 1878. godine nastavila prođor prema Sarajevu u dvije kolone. Jedna je išla preko Busovače i zauzela je istoga dana. Drugi dio je prodirao prema Kaknju, gdje su branici sa Hadžijamakovićem pružili otpor 15. i 16. augusta 1878. godine. Sedamnaestoga augusta je palo i Visoko, a Hadžijamaković se s ostacima svoje čete povukao u Sarajevo. Radi odbrane

grada pristupili su mu mnogi ugledni građani i 5.000 dobrovoljaca, među kojima je bilo i više djevojaka i žena. Stanovništu je upućen proglašenje i poziv na pružanje otpora. Dragi sugrađani, probudimo se, vrijeme prolazi, neprijatelj nas sa sviju strana okružuje! Svima je vama poznato da neprijatelj, koji je našu granicu prešao, i ide, dolazi, da naše vječno spokojstvo i blagostanje upropasti. Užasi i kuknjava vojnika, činovnika raznih razreda žiteljstva, djece i žena od nasilnog postupanja neprijatelja, u Banja Luku i Mostar došavši ga, ovamo se čuje.

Ovakve crne dane ne vidjeti i čuvati dragu nam domovinu, koji su naši oci i praoci toliku krv prolivši, osvojiti i sačuvati u stanju bili, ostalo je za dužnost nama, koji smo djeca onih gazija i šehita. Muževi domovine! Pohitimo protiv neprijatelja, koji je upro oči u našu domovinu i koji namjerava i grobove naših matara i otaca velikih djedova gaziti i položimo dušu. Branioci su sa 20 topova zauzeli okolna brda i neke zgrade u gradu. Napad austrougarskih trupa na Sarajevo je izvršen 19. augusta ujutro. General Filipović je znatan dio svojih snaga rasporedio u obuhvatni manevr preko brda koja dominiraju Sarajevom, a glavninu je uputio od Ilidže prema središtu grada. Bitka za grad je trajala oko šest sati²⁹.

Bočne trupe su savladale branioce na visovima i uključile se u napad na grad, tukući ga snažnom artiljerijskom vatrom iz 52 topa. Glavnina snaga je naišla na žestok otpor branilaca u zapadnom dijelu grada, ali ih je uspjela potisnuti prema središtu. Branioci su se utvrdili u Alipašinoj džamiji za dugotrajnu odbranu. Tu su i žene bile angažovane dajući svoj doprinos borbi gađajući protivnike kamenjem sa munare. Kada je vojska napokon upala u džamiju, natjerali su branioce na munaru i bacili ih odozgo. One koji bi pad preživjeli, vojnici iz okolnog žbunja bi upucali. Leševi su uskoro bili sklonjeni, ali su oštećenja i krvavi tragovi unutar džamije i oko nje svjedočili kakva se krvava borba ovdje vodila. U blizini vojne bolnice austrougarske snage su imale velikih muka da osvoje jednu kuću iz koje se pružao žestok otpor. Kada im je konačno pošlo za rukom da upadnu u kuću, vidjeli su da su im protivnici bili jedna trudna žena i desetogodišnji dječak. Iako je vojska upala u kuću, oni su i dalje pucali. Promašili su zapovjednika kapetana Imelića, ali su ranili one iza njega. Ljutiti vojnici su htjeli na njih nasrnuti puškama i bajonetima, ali se tada ispod stepenica pojavila masa branilaca pa se austrougarska vojska povukla i uskoro zapalila kuću. Poslije podne, branioci su bili primorani da se pred nadmoćnim austrougarskim snagama povuku prema Romaniji. Prema zvaničnim podacima austrougarskog Generalštaba, u bici za Sarajevo austrougarske trupe su imale 370 mrtvih i ranjenih. Tačan broj gubitaka Sarajlija se ne zna, ali

²⁹Janković, D. (ur.), *Istorija XX veka: zbornik radova*, sv. 3, Institut društvenih nauka/Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1962., str. 153.-275.

prema procjenama se računalo da je bilo oko 350 mrtvih i 1.500 ranjenih. Nakon zauzimanja grada austrougarske jedinice su hvatale i slale u zarobljeništvo sve građane koje su našle po ulicama, a naročito muslimane. Tako je uhvaćeno oko 600 ljudi, koji su 24. augusta upućeni u Olomuc u Moravskoj. General Filipović je odmah zaveo i prijek ratni sud, koji je osudio na smrt 9 Sarajlija, među njima vješanjem u narodu omiljenog Muhameda Hadžijamakovića. Njemu je nakon čitanja presude bilo dozvoljeno da obavi molitvu a nakon toga vojnici su ga podigli na drveno postolje. Dok mu je dželat skidao ahmediju i namicao omču Hadžijamaković se okrenuo prema Sarajevu pa je, šireći obje ruke, kao da ga grli, jauknuo iz sveg glasa: "Vaj haluna, Šeher Sarajevo." Pad Sarajeva nije značio i definitivnu okupaciju zemlje. Teške borbe u istočnoj Bosni su vođene na Glasincu, kod Mokrog i Šekovića 21. septembra, a definitivno je zaposjednuta na početku oktobra 1878. godine ulaskom austrougarskih trupa u Goražde i Foču. Vijesti o masovnim pokretima i oružanim pripremama Bošnjaka u Bosanskoj krajini i zapadnoj Bosni natjerale su austrougarski Generalstab da pojača snage i mobiliše nove trupe. Od njih je obrazovana armija, koja se sastojala od 159 pješadijskih bataljona, 30 konjičkih eskadrona sa 300 topova, 30.000 zaprežnih kola i 110.000 konja sa ukupno 6.280 oficira i 262.353 vojnika. Sredinom septembra u Posavini su koncentrisane velike austrougarske snage. Protiv Šemsekadića su poslana dva korpusa. Jedan od njih pod zapovjedništvom barona Bienertha je prešao Savu kod Šamca i izvršio prođor prema Brčkom, koje je, nakon cjelodnevne bitke, uspio zauzeti 17. septembra. Tri dana kasnije je bez otpora zauzeta Bijeljina. Istovremeno, feldmaršal Szapary je sa 3. korpusom napadao položaje branilaca na Ozrenu i Trebovcu. Poslije manjeg otpora pošlo mu je za rukom da 16. septembra prodre u Gračanicu, 19. u Lukavac, a 22. septembra u Tuzlu. Šemsekadićeva vojska se pred nadmoćnim neprijateljem povukla u unutrašnjost, s namjerom da organizuje otpor u Zvorniku i Srebrenici. Međutim, nije naišla na podršku stanovništva i povukla se u Višegrad, a zatim u Novopazarski Sandžak, gdje je namjeravala organizovati otpor. Žestok otpor u Hercegovini su pružali branioci Stoca, ali jače i bolje naoružani napadači su konačno 21. avgusta zauzeli ovo važno utvrđenje. Zatim su zauzeli ostale gradove: Nevesinje 28. avgusta, Trebinje 7., Bileću 16., i Gacko 18. septembra. Nakon pada tih gradova, hercegovački borci su se držali u nekim mjestima prema crnogorskoj granici. Glavno uporište bio im je Klobuk, koje je nakon trodnevne bitke palo 28. septembra. Nakon zauzimanja Konjica, 5. oktobra je bila cijela Hercegovina okupirana. Najduži otpor okupaciji je pružala Bosanska krajina. Najkrvavije borbe su vođene u Ključu i u Bihaću. Dok su jedinice 14. pješadijske divizije 6. septembra bez otpora zauzele Bronzani Majdan, Kozarac i Prijedor, jače snage 7. divizije su izvršile prođor do Ključa i nakon teških dvodnevних borbi

zauzele ga 8. septembra, uz gubitke od 299 mrtvih i ranjenih vojnika i 12 oficira. Nakon pada Ključa, austrougarske trupe su zauzele Sanski Most, Skender Vakuf, Stari Majdan, Kotor-Varoš i Kamengrad, čime je bio otvoren put sa istoka prema Bihaću. Operacije za osvajanje Bihaća austrougarske trupe su otpočele 7. septembra. Toga dana, branioci pod vođstvom Husein-efendije Karabegovića su razbili napadače kod Žegara, pred samim Bihaćom, nanoseći mu gubitke od 98 mrtvih, 406 ranjenih i 35 nestalih vojnika i oficira. Osam dana kasnije, nakon što su austrougarske trupe dobine pojačanja, počeo je novi napad na grad i tek poslije trodnevne bitke na prilazima i ulicama grada, 19. septembra austrougarske trupe su ga zaposjele. Nakon uobičajenih represalija, hapšenja, strijeljanja i odvođenja većeg broja ljudi u zarobljeništvo, napadači su nastavili prodor prema Petrovcu, u koji su ušli bez otpora 25. septembra. Krajem septembra držali su se još samo Livno na jugozapadu i Cazinska Krajina na sjeverozapadu Bosne. Nakon žestoke borbe, koja je trajala dva dana, uz angažovanje topova, austrougarske jedinice su 28. septembra zauzele Livno. Prijek sud je veliki broj zarobljenih branilaca osudio na smrt. Otpor je najduže pružan u Cazinskoj krajini. Nakon borbi kod Pećigrada 6. i 7. oktobra, u kojima su Krajišnici izbacili iz stroja 258 austrougarskih vojnika i oficira, uskoro su zauzeta utvrđena mjesta Podvizd, Vrnograč i Bužim, a zatim je 20. oktobra palo i posljednje uporište otpora u zemlji - tvrđava u Kladuši³⁰.

Nakon gotovo tri mjeseca ofanzivnih operacija i znatnih gubitaka, austrougarske trupe su uspjеле da posjedu i okupiraju Bosnu i Hercegovinu. Uspostava austrougarske uprave, Ni carevi ni sultanovi nakon okupacije Bosne i Hercegovine, austrougarska administracija je poduzela brojne političko - ekonomске, socijalne i kulturno - duhovne mjere, s ciljem da se u okupiranom području osigura vlast i paritetan utjecaj Austrije i Ugarske. Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine prema Monarhiji kao cjelini i njenim sastavnim dijelovima, Austriji i Ugarskoj, bio je zasnovan na osnovnim zakonima od 1879. godine (Zakon o uključivanju BiH u zajedničko carinsko područje Monarhije), i od 1880. godine (tzv. "Bosanski zakon"). Zakonom od 22.02.1880. godine bile su postavljene osnove na kojima se zasnivala zajednička vlada i osiguravao poseban interes Austrije i Ugarske na okupiranom području. Kao što je međunarodno-pravni položaj Bosne i Hercegovine ostao neriješen, tako je i njen položaj unutar Monarhije i odnos prema Austriji i Ugarskoj ostao nedovoljno definisan. Okupirana Bosna i Hercegovina nije pripadala ni austrijskoj ni ugarskoj polovini Monarhije, nego je smatrana općedržavnim područjem u čijoj su upravi učestvovali

³⁰Janković, D. (ur.), *Istorija XX veka: zbornik radova, sv. 3, Institut društvenih nauka/Odeljenje za istorijske nauke*, Beograd, 1962., str. 153.-275.

Zajednička vlada i vlade obiju država Monarhije. U takvim uslovima izgrađivana je posebna uprava sa brojnim "zemaljskim ustanovama". Vrhovna vlast je pripadala Zajedničkoj vladu, u čije ime je administraciju vršilo Zajedničko ministarstvo finansija, što nije bio slučaj ni sa jednom pokrajinom ili zemljom u Monarhiji. Za cijelo vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini nisu bile potpuno odvojene vojna i civilna vlast. Nakon okupacije zemljom je upravljala vojna uprava. Po carskoj naredbi od 29. oktobra 1879. godine na čelu uprave su se nalazili vojni zapovjednici u čijim kompetencijama su se nalazili javna sigurnost, izgradnja puteva i organizacija uprave. Uz generala kao upravnika nalazila se Zemaljska vlada koja je u početku bila podijeljena na 4 odjeljenja (unutrašnji poslovi, finansije, pravosuđe i građevine) a od 1912. godine na 6 (uprava, pravosuđe, vjera i prosvjeta te privreda i tehnika. Do 1882. godine zemljom je upravljala okupaciona vojna vlast, koja je tada zamijenjena civilnom upravom. Od 1882. godine stvarnu vlast u građanskoj službi je vršio "adlatus" pod nadzorom i po uputstvima zajedničkog ministra finansija iz Beča. S obzirom na formalni sultanov suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom ostao je neriješen njen međunarodni i unutrašnji položaj, što je otežavalo učvršćenje austrougarske vlasti u njoj. Privremena organizacija okupacione uprave u Bosni i Hercegovini pokazala je niz slabosti i sistem uprave je došao u krizu na raznim pitanjima unutrašnje politike što je vodilo zaoštravanju odnosa sa većinom stanovništva i najzad dovelo do ustanka u istočnoj Hercegovini i istočnoj Bosni 1882. godine. Povoljna međunarodna situacija i ogromna finansijska i vojna sredstva omogućili su Monarhiji da likvidira ustanički pokret. Usljed tih zbivanja u ljetu 1882. godine je došlo do izmjena u strukturi okupacione uprave. Za zajedničkog ministra finansija je imenovan Benjamin Kalaj, dobar poznavalac bosanskohercegovačkih i balkanskih prilika. Vojna i politička kretanja u Bosni i Hercegovini tokom velike Istočne krize 1875 -1878. godine imala su značajne posljedice na demografsku sliku zemlje. Za vrijeme austrougarske uprave u BiH izvršena su četiri popisa stanovništva 1879., 1885., 1895. i 1910. godine. Prvom popisu stanovništva prethodili su popis naseljenih mjesta i numeracija kuća. Prema njegovim rezultatima na dan 1. juna 1879. godine živjelo je u BiH 1.158. 164 osobe, od kojih je bilo 43 % pravoslavnih, 39 % muslimana, 18 % katolika i 0,29 % Jevreja. Taj popis nije bio sasvim tačan jer nije obuhvatilo izvjestan dio osoba. U narednom periodu faktički prirast stanovništva se povećao što se odrazilo u narednim popisima. Prema rezultatima popisa iz 1885. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 1.336.091 stanovnik, 1895. godine 1.568.092 a iz 1910. godine je bilo 1.898.044 stanovnika. Broj pravoslavnog stanovništva se od 1879. do 1910. godine povećao za 66 %, broj muslimanskog za 36 %, katoličkog za 107 % i jevrejskog za 246 %. U cjelini promatrano Bosna i Hercegovina je bila slabo naseljena. Na 1 km² su živjela 22

stanovnika, 1885. 25, 1895. 30 i 1910. godine 37,1. Najveći dio stanovništva u Bosni i Hercegovini je živio na selu. Većina gradova je imala agrarni i zanatlijsko-trgovinski karakter. U njima su najbrojnije bile zanatlje i trgovci, a zatim vojska, činovnici i inteligencija. Na početku austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini su se nalazila 43 grada koji su bili središta okružne i sreske uprave. Godine 1885. broj gradova se povećao na 47, 1895. na 52, a 1910. na 66. Godine 1910. od 66 bosanskohercegovačkih gradova samo pet su imali više od 10.000 stanovnika (Bijeljina, Banja Luka, Tuzla, Mostar i Sarajevo) dok je šest imalo između 5.000–7.300 stanovnika. Formiralo se i novo građanstvo kojeg su činili pripadnici vojske, činovničkog aparata, intelektualci, privrednici i radnici. Kod izgradnje svog birokratskog aparata uprava se u početku oslanjala na došljake koji se nisu pokazali u službi. Bilo je tu pustolova, diletanata koji nisu mogli napredovati u službi u svojoj zemlji a i onih koji su taj posao shvatali dostojanstvom pa su 80 -ih godina u BiH službovali 1 princ, 8 grofova, 20 barona i 54 viteza. Od 80-ih godina XIX stoljeća do 1914. godine broj činovnika je sa 2.000 porastao na 14.000. Paralelno je rastao i broj domaćeg stanovništva ali ono nije dostiglo veći udio od 42 %. Glavni grad Sarajevo i okružni gradovi su se pretvarali u gradove komercijalnog i industrijskog tipa dok su manji centri, sjedišta sreskih organa pokazivali znakove živahnijeg trgovačkog prometa. Tu promjenu je lijepo je opisao Hajnrih Renner u svom putopisu *Kroz Bosnu i Hercegovinu*-uzduž i poprijeko 1896. godine, navodeći primjer Tuzle: "U toku dva desetljeća obišao sam tri puta sjeveroistočnu Bosnu i posjetio tri puta Dolnju Tuz a svaki put pod potpuno promjenjenim prilikama. Prvi put tokom okupacije 1878., Tada je to bio potpuno turski grad, kojem je eksploatacija soli pribavila izvjestan značaj: bilo je uslijed toga dosta prometa, ali se on obavljao samo s tovarnim. Stari ruševni kastel, konak i episkopska rezidencija su predstavljali najznačajnije tačke u gradu. Nakon toga video sam Tuzlu 1886. godine prilikom otvaranja željezničke linije od Doboja do Siminhana. Iz Tuzle je već tada nastao polumoderan grad, rudarstvo je već počelo da se razvija. Prilikom mog posljednjeg boravka našao sam industrijski i rudarski centar ne očekivanog opsega, po čemu se vrlo jasno raspoznavalo da Bosna kreće ogromnim koracima naprijed." Za vrijeme austrougarske uprave, kao političko, privredno i kulturno središte Bosne i Hercegovine, Sarajevo se razvilo u moderni grad. Ono je, po mišljenju bosanskog naroda predstavljalo centar ljepote kojeg su činile monumentalne moderne zgrade, te sjaj i raskoš, koje jedan grad samo može imati. Sa bosanskog aspekta Sarajevo je predstavljalo ogledalo Bosne. Rijetko gdje se mogao naći grad koji je tako vjerno oslikavao čitavu zemlju. Drugi gradovi u zemlji,

iako daleko manji, imali su karakter potpuno jednak karakteru Sarajeva³¹. Baš kao što mali kolibri ima sve iste organe kao i kralj ptica, samo mnogo manje tako se i svaka bosanska provincija mogla ponositi da ima iste karakteristike kao i Sarajevo. Nakon okupacije Sarajevo se modernizovalo i uz sačuvana tradicionalna poprimilo i obilježja zapadnoevropskog svijeta. Katastrofalni požar u Sarajevu 1879. godine, ubrzao je rastanak sa hanovima jer i oni koji su preostali mogli su tek nakratko zadovoljiti potrebe sve većeg broja stranih putnika. Zato je općinska vlast sa zadovoljstvom pozdravila inicijativu Gliše Jeftanovića za izgradnju modernog hotela Evropa u Sarajevu, koji je mogao u potpunosti zadovoljiti potrebe sve većeg broja gostiju. «Evropa» je otvorila svoja vrata 12. decembra 1882. godine. Bili su prisutni uglednici grada, njegova elita. Bio je to događaj od prvorazrednog značaja» - pisao je «Sarajevski list». Koliko god je bio ponosan na izgradnju prvog evropskog hotela u Sarajevu, gradonačelnik je bio srećniji i ponosniji kada je 1. januara 1885. godine prošao sarajevskim ulicama prvi tramvaj. Tog dana Sarajlije su najzad dočekale da vide «konjsku željeznicu»... Bilo je tačno 10 sati kada je konj povukao vagon u kojem su se nalazili uzvanici. Bio je to događaj od posebnog značaja tim više što je Sarajevo u to vrijeme spadalo u rijetke evropske gradove koji su imali tramvajski saobraćaj. Nakon okupacije 1878. godine, ulice u Sarajevu su bile osvjetljene petrolejskim svjetiljkama koje su palili vatrogasci. U toku 1880. godine u centru grada se nalazilo 188 uličnih fenjera. Kasnije je Sarajevo dobilo električnu rasvjetu. Njeno probno paljenje dogodilo se 3. i 4. aprila 1895. godine. Generalna proba je uspjela, a premijera se dogodila 1. maja iste godine. Toga dana je u javni saobraćaj pušten električni tramvaj, tri godine prije nego što će se to desiti u Beču³².

Mjesec dana kasnije iz saobraćaja je povučen konjski tramvaj koji je uspješno punih deset godina prevozio putnike i robu, predstavljajući svojevremeno veliku senzaciju. Nakon okupacije BiH 1878. godine austrougarska administracija je poduzela brojne mjere da je integriše u svoj državni sistem. Posebno važno mjesto među njima imalo je uvođenje vojne obaveze u BiH i uključenje bosanskohercegovačkih vojnih obveznika u vojnu organizaciju Monarhije. Nakon što je osigurala saglasnost Porte pristupilo se uvođenju vojne obaveze i provođenju regrutacije, uzimajući vojne potencijale BiH u umjerenom obimu. Provizorni Vojni zakon u Bosni i Hercegovini proglašen je 4. novembra 1881. godine. Istovremeno je car Franjo Josip uputio proglašenje stanovništvu Bosne i Hercegovine, u kojem je naglasio da se "bez oružane sile

³¹Jovanović Radoman, *Crna Gora i istočna Hercegovina za vrijeme aneksione krize (1908-1909)*, u: *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, Beograd 1967 str.96

³²Jovanović Radoman, *Crna Gora i istočna Hercegovina za vrijeme aneksione krize (1908-1909)*, u: *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, Beograd 1967 str.99

ne može očuvati mir u zemlji, štititi život i imetak stanovnika, a zemlja od neprijatelja spolja. Rane koje su donijeli protekli događaji tek treba da zarastu, pa je došlo vrijeme da sinovi zemlje sposobni za odbranu nastupe na dužnost i da im bez razlike po vjeri pripadne čast da u odbranu svoje otadžbine nose oružje. U Zakonu za obranu izrečene su najšire olakšice i oslobođanja, da u vršenju vojne službe niko neće biti spriječen u vršenju svojih vjerskih dužnosti.” Prema odredbama provizornog Vojnog zakona vojnu obavezu su u principu trebali vršiti svi vojno sposobni bosanskohercegovački zemaljski pripadnici, koji su bili obavezni učestvovati u odbrani zemlje i Monarhije. Vojna dužnost je počinjala 1. januara kalendarske godine u kojoj je vojni obveznik navršavao 20 godina. Bila je uslovljena potrebnom duhovnom i tjelesnom sposobnošću i minimalnom visinom od 155,4 cm. Trajala je 3 godine u liniji i 9 godina u rezervi. Institucija zastupanja (bedelija, bedluk) je preuzeta iz osmanskog Vojnog zakona i pobliže regulisana u instrukcijama o provođenju regrutacije. Zastupnik je morao da u četvrtoj starosnoj klasi ispuni svoju dužnost. Nije smio biti stariji od 32 godine, morao je biti zemaljski pripadnik Bosne i Hercegovine i odgovarati propisima o dobrovoljnem stupanju u vojsku. S obzirom na neriješen državno-pravni položaj, bosanskohercegovačke jedinice de iure nisu predstavljale sastavni dio austrougarske armije. Njihova unutrašnja organizacija je u prvoj instanci bila isključivo određena od cara, pokazujući jasna ublažavanja u odnosu na sistem austrougarskih vojnih snaga. Uprkos posebnom statusu, bosanskohercegovačke jedinice su istovremeno stajale sa austrougarskom vojskom u izvjesnom pravnom koneksu, koji je bio predstavljen zajedničkim vladarom, ujednačenim propisima službe po Vojnom zakonu kojem su podlijegale, kao i odredbama upotrebe ovih trupa po kojima je njihova dužnost bila ne samo odbrana Bosne i Hercegovine nego i cjelokupnog prostora Monarhije. Austrougarska vojska smještena u Bosni i Hercegovini nakon okupacije postala je značajan društveni i ekonomski faktor, unoseći nove poglede i dajući pečat svim zbivanjima u kulturnoj i ekonomskoj sferi života³³. Izgradnja saobraćajnica i infrastrukture u bosanskohercegovačkim gradovima i približavanje tekovina zapadnoevropske civilizacije je bilo djelo inžinerijskih jedinica okupacione vojske. Okupacijom Bosne i Hercegovine nastala je nova etapa u izgradnji saobraćajnica. Nakon okupacije poduzete su mjere da se što prije poboljša cestovni saobraćaj. U toku 1878. i 1879. godine razvila se velika aktivnost na rekonstrukciji i dogradnji putne mreže. Već sredinom 1881. godine u Bosni i Hercegovini je bilo osposobljeno za kolski saobraćaj 16 putnih pravaca u dužini od 1.543 km. Za 13 godina je izgrađena glavna saobraćajna linija Bosanski

³³Jakšić Grgur, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, Beograd 1955 str.44

Brod-Sarajevo-Metković. U toku okupacionog pohoda počela je uspostava ratne pošte putem koje se u početku obavljao prijem, transport i dostava pisama, novina i novčanih pošiljki samo za potrebe austrougarske vojske. Od 1879. godine otvorene su vojne pošte, a od 1889. godine uveden je i telefonski saobraćaj, kojim su se mogli koristiti u prvo vrijeme samo vojska i činovnici. Od 1894. godine uspostavljen je javni telefonski saobraćaj. Izgradnja vojnih objekata dala je novi izgled bosanskohercegovačkim gradovima. Središta društvenog života postaju oficirske kasine organizovane nakon okupacije, sa vojnim bibliotekama, vojnim orkestrima i brojnim kulturnim manifestacijama, unoseći u zatvorenu bosanskohercegovačku sredinu novi stil života. Od 1882. godine počela je uspostava bosanskohercegovačkih jedinica. Bosanskohercegovački vojni obveznici regrutovani 1882. godine su raspoređeni u sastav četiri formirane bosanskohercegovačke čete i to: prvu u Sarajevu, drugu u Banjoj Luci, treću u Dolnjoj Tuzli i četvrtu u Mostaru. Ove četiri čete nosile su brojeve 1-4. Daljnje 4 čete sa brojevima 5-8 formirane su 1883., 1884. sa brojevima 9-12, a 1885. godine čete sa brojevima 13-16. Iste godine iz ovih četa formirani su samostalni pješadijski bataljoni sa oznakama I-IV. Od 1886. do 1889. godine, u svakom dopunskom okrugu bile su uspostavljene nove čete, koje su priključene postojećem bataljonu. One su se 1. oktobra 1889. godine ujedinile u novi bataljon, uz istovremenu uspostavu rezervnog bataljanskog kadra. Čete uspostavljene od 1890. do 1892. godine ujedinile su se 1. oktobra 1893. godine u daljnja 4 bataljona koji su imali po 3 čete. Iz ovih 12 samostalnih bataljona, 1 januara 1894. godine su uspostavljena 4 pješadijska puka, sa po tri bataljona i to:

1. bosanskohercegovački puk iz sarajevskog okruga za dopunu,
2. iz banjolučkog,
3. iz tuzlanskog i
4. iz mostarskog.

Nakon uključenja Bosne i Hercegovine u vojnu organizaciju Monarhije, uvedena je institucija vojnog "dušebrižništva" i uspostavljen je poseban okrug za "dušebrižništvo", koje je imalo poseban status u vojsci i bilo rangirano prema funkcijama i vojnim činovima.

Za obavljanje "dušebrižništva" kod katoličkih vojnika u Bosni i Hercegovini su bili određeni jedan vojni svećenik, dva vojna kurata i šest vojnih kapelana. Kod pravoslavnih vojnika od 1896. godine je bio sistematizovan jedan vojni nad svećenik sa šest vojnih kapelana. Za jevrejske vojнике u miru nije bio predviđen "dušebrižnik", nego se "dušebrižništvo" vršilo preko lokalnog rabina. U slučaju mobilizacije kod svake armijske Vrhovne komande je bio predviđen jedan vojni rabin koji se trebao starati za vjerske funkcije jevrejskih vojnika kod trupa, komandi i ureda. Za obavljanje vojnog "dušebrižništva" kod muslimanskih vojnika su

već u provizornom Vojnom zakonu iz 1881. godine bila predviđena dva vojna imama. Naredne godine, sarajevski muftija Hilmi ef. je predložio da se za vojnog imama imenuje hodža hadži-Mehmed Kokić iz Zenice. Taj prijedlog car je potvrdio. Istovremeno je propisana odjeća za vojnog imama: fes crven sa bijelim sarukom (ahmedijom) i crnom kitom od svilenih resa, gornja haljina - tamnomodro džube od sukna do ispod koljena oblikom običajnim u muslimana, jaka i okrajak na rukavima bročast na rukavima duž šava po rubu nastavka bit će tri zlatna traka, nadalje, tamnomodre prostrane šalvare od sukna, nanogavice treba da se spram donjeg kraja suzuju. Dječerma tamnomodra s jednim redom od 13 komada krugljastih dugmadi od mjeda. Pas će mu biti crven (krmezi), i šal koji se omota oko struka, mestve crne (čifte kundur). Mushavska kesa o prekoramku nalika nabojnjači konjičkih časnika c. kr. vojske. Remen širok 2,5 cm ima biti od crvena safijana i presvučen srebrnom trakom. To mu služi za pohranu Kur'-ana te se nosi na desnom ramenu spram lijeve strane. Kovčežić (sandučić) od crne kože, unju se spremaju 4 vjerozakonska čitaba, a uz to mora imati dva metra dugačak i 1,5 m širok ćilim za klanjanje (serdžada). Nekoliko godina kasnije, 1888. godine imenovan je i drugi vojni imam, hodža Mehmed Bećiragić iz Sarajeva. Za muslimanske vojнике se činilo sve što je moguće, ukoliko nije dovodilo u pitanje jedinstvo armije. I sam čin polaganja zakletve je njima prilagođen, pa su je oni posebno polagali. Imam sa Kur'anom u ruci čitao je tekst zakletve, koji su vojnici sa fesom na glavi tiho ponavljali i na kraju njen značaj potcrtavali riječima "valahi bilahi." (Tekst zakletve: Zaklinjem se Bogu svemogućem, da će biti vjeran njegovom veličanstvu caru i kralju Franji Josipu Prvom, i da će sve zapovijedi mojih nadređenih i viših poštovati čak i u opasnosti po vlastiti život.). U takvom načinu polaganja zakletve sadržan je duboki filozofski smisao značenja islama kod bosanskohercegovačkih muslimana, pa se sa zakletvom Bogu povezivala dužnost prema caru. Kršenje jedne obaveze povlačilo je za sobom kršenje druge, pa je tako uspostavljen mehanizam koji je osiguravao njegovu punu lojalnost. Vojni "dušebrižnici" su imali izuzetno značajnu ulogu u izgradnji moralnih i vojničkih osobina bosanskohercegovačkih vojnih obveznika. Prema odredbama zakona o "dušebrižništvu" iz 1887. godine, regulisane su njihove dužnosti i obaveze u ratu i u miru. Za vrijeme borbenih dejstava nisu se smjeli udaljavati od jedinice; u toku borbe su trebali da ohrabre vojнике i podsjetite ih na savjesno i pozrtvovano vršenje vojničke dužnosti; na mjestima za previjanje su trebali da tješe ranjene. Osim toga obavljali su pokop poginulih vojnika prema vjerskim običajima. U miru vojni "dušebrižnici" su imali značajnu ulogu pri provođenju regrutacije. Za vrijeme vojne službe su trebali vojниke stalno podsjećati na ispunjavanje dužnosti, poštovanje zakona i izvršavanje naredbi nadređenih. U kaznenim ustanovama su trebali da ubijede vojnika u neispravnost

njihovog postupka i da zbog kršenja discipline izraze pokajanje. Na kursevima, organizovanim kod jedinica za vrijeme služenja vojnog roka, vojni "dušebrižnici" su provodili opismenjavanje i vodili kurs vjeronauke. Kao glavni zadatak su trebali kod vojnika razvijati patriotizam prema Monarhiji, stalno ih podsjećati da je zakletva svetinja i da se treba žrtvovati za cara³⁴.

Bosanskohercegovačke jedinice su 1895. godine doobile vojnu muziku. Tom prilikom Edward Wagnes, vođa orkestra 2. bosanskohercegovačkog puka u Grazu je komponovao koračnicu "Die Bosniaken kommen", koja je uskoro postala prepoznatljivo obilježje svih bosanskohercegovačkih jedinica. Specifičan način odijevanja izdvajao je bosanskohercegovačke jedinice od ostalih trupa armije. Nosili su svijetloplave "turske hlače" i gamaše. U početku su samo muslimani nosili fes, a kasnije svi pripadnici bosanskohercegovačkih jedinica. Od 1909. godine za sve dijelove armije, izuzev konjice, su uvedene smeđe - sive uniforme. Od 1910. godine i fes je dobio ratnu, smeđe -sivu boju. Nakon vojne reforme u Monarhiji 1912. godine nastupile su značajne novosti i u bosanskohercegovačkim jedinicama. Novi Vojni zakon za Bosnu i Hercegovinu je proglašen 11. avgusta 1912. Njime je godišnji contingent regruta usklađen sa principom koji je važio za Austriju i Ugarsku. Po njegovim odredbama contingent regruta za Bosnu i Hercegovinu je iznosio 6.392 vojna obveznika ili 0,43% ukupnog stanovništva što je predstavljalo prosjek austrijskog (0,42%) i ugarskog (0,44%) procenta ukupnog stanovništva. Istovremeno je došlo i do pomjeranja starosne granice za rezervni sastav. Prema novom Vojnom zakonu, treća rezerva se završavala sa 42 godine života. Njegove odredbe su prilagođene odredbama Vojnog zakona za Austriju i Ugarsku, uz manja odstupanja. Vojna obaveza je bila opća i morala se izvršiti lično, tako da je ukinuta institucija zastupanja (bedelija, bedluk). U toku druge polovine 1912. i tokom 1913. godine javljale su se brojne inicijative o provođenju mera za jačanje osjećaja pripadnosti Monarniji i traženi su modaliteti potpunog integriranja bosanskohercegovačkih vojnih snaga u vojnu organizaciju zajedničke vojske. Zemaljski poglavar Potiorek je predložio je da se, radi jačanja položaja Monarhije u Bosni i Hercegovini i istovremene promjene posebnog statusa bosanskohercegovačkih jedinica poduzme nekoliko mera. Bosanskohercegovačke jedinice su trebale nositi oznake zajedničke vojske, a ekonomski uprava bosanskohercegovačkih jedinica je trebala da pređe u nadležnost Ministarstva rata, iz razloga da bosanskohercegovački političari ne bi zahtijevali poseban

³⁴Kapidžić Hamdija, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*, Godišnjak Istoriskog društva BiH, god. X, Sarajevo 1959 str.111

status bosanskohercegovačkih jedinica. Osim toga, trebalo je poduzeti mјere koje imaju za cilj jačanje pripadnosti Bosne i Hercegovine Monarhiji. Prijedlog generala Potioreka da se unificira odjeća kod bosanskohercegovačkih jedinica, nije naišla na slaganje prijestolonasljednika Franza Ferdinanda, koji je izrazio želju da svi pripadnici jedinica, koje se popunjavaju iz Bosne i Hercegovine i dalje nose fes, pa će ta odluka ostati na snazi sve do kraja Prvog svjetskog rata. Jedini izuzetak bit će učinjen kod jurišnih bosanskohercegovačkih jedinica, kojima će se dodijeliti čelični šljemovi.

5. Benjamin Kallay

Porodica Benjamina Kallaya sa očeve strane je izdanak plemena osvajača mađarske domovine iz doba Arpadovića. Naime, to pleme je naselilo prostore sjevernih mađarskih županija Szabolcs, Szatmár i Borsod. Smatra se kako privilegij plemstva Benjamina Kallaya potiče od predaka koji su za svoje povijesne zasluge u službi vladara i naroda dobili imanja sa feudalnim pravima u naselju oko Velikog Kaloa na sjeveroistoku Ugarske. Prema izračunima rodoslova, porodično stablo Benjamina Kallaya se počelo granati početkom 13. stoljeća. Među ličnim dokumentima Benjamina Kallaya nalazi se i potvrda o svjedočanstvu porijekla iz 1252. godine. Neki savremenici Benjamina Kallaya su tvrdili kako je Benjamin Kallay posjedovao i neka imanja koja je ugarsko–hrvatski kralj Matija Korvin oduzeo srpskom despotu Đurađu Brankoviću te potom darovao Kallayevima. Izravnog pretka Benjamina Kallaya, Mihaela Kallaya put je odveo tamo gdje i četiri stoljeća kasnije Benjamina, u Bosnu. Naime, Mihael Kallay je odigrao istaknutu ulogu prilikom borbi sa osmanlijskom vojskom i zauzimanja Jajca u protuofanzivi 1463. godine, nakon što je iste godine u junu palo pod Osmanlijsku vlast Kraljevstvo Bosne. Na taj način ugarsko – hrvatski kralj Matija Korvin je preoteo Osmanlijama vlast nad sjevernim teritorijama Bosne te je osnovao nove banovine: Jajačku i Srebreničku, od tada pak pod ugarskom vlašću. Upravo radi zasluga prilikom zauzimanja Jajca, kralj Matija Korvin dodijelio je Mihaelu Kallayu posjed Mezotur, u blizini Szolnoka na prostoru Alfölda odnosno Velike mađarske nizine te će posjed Mezotur ostati trajno u rukama Mihaelovih potomaka³⁵.

³⁵RADENIĆ, Andrija, *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875*, Istorijski institut – Institut za istoriju Vojvodine, Beograd-Novi Sad, 1976 str.122

5.1 Prepostavke Kalajevog režima

Uvođenje Kalajevog režima u Bosni i Hercegovini uslovile su političke, socijalne i nacionalne prilike u BiH, AU, i na Balkanu, koje su presudno uticale na formulisanje ciljeva režima, izgradnju njegove fizionomije i odabiranje metoda i sredstava djelovanja. Uveden u trenutku kada se okupaciona uprava nalazila u dubokoj krizi izazvanoj hercegovačkim ustankom 1882.godine,Kalajev režim je imao zadatak da, prije svega, povrati snažno uzdrman autoritet vlasti Monarhije u Bosni i Hercegovini, a zatim izgradi političke i socijalne uslove za trajno učvršćenje Monarhije u ovoj zemlji. Mada su ovako ambiciozni zadaci prevazilazili snage i mogućnosti Austrougarske Kalajev režim se izgrađuje kao faktor koji treba da ih riješi.

Ta izgradnja bila je određena struktrom stanovništva u Bosni i Hercegovini , političkim i nacionalnim odnosima unutar Monarhije i, s tim u vezi, međunarodnopravnim i državnopravnim položajem Bosne i Hercegovine, i najzad , balkanskom politikom Austro-Ugarske.Svi su ti elementi davali osnovu za zavođenje jednog sistema uprave, koji je , u biti, konsekventno provođen punih dvadeset godina. Svaki od njih zaslužuje širu obradu, ali zbog obima prisiljen sam da naveden samo najbitnije karakteristike i činjenice neophodne da bi se shvatio socijalni i politički okvir koji su odredili uobličavanje i funkcionisanje tog sistema.

5.2 Ideja o funkciji režima kao nosioca „Zapadnog duha“ i o čuvanju i daljnjoj izgradnji posebnosti Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina je prestavljala zemlju najviše isturenu prema zapadu. Ali, pored toga , ona je ostala zatvorena za uticaje sa Zapada, tako da ju je okupacija zatekla u socijalnom i političkom stanju karakterističnom za zemlje Istoka. Najvažnija ideja koju je trebalo posaditi na bosanskohercegovačko tlo bila je, razumljivo, austrougarska državna ideja. Ukorijenjivanje te ideje imalo je da u narodu BiH potisne dotada postojeće državne ideje i da ga trajno i čvrsto veže za Austro-Ugarsku. Kalajev stav je bio: „Evropske institucije treba da se uvode sa obazrivošću i postepenim adaptiranjem na postojeće prilike“. Ali zemlja nije bila srednjovjekovna u smislu kako se to u Zapadnoj Europi shvatalo. Najzad, austrougarska ideja bila je da BiH, kao centralnu Jugoslovensku oblast, isključi iz Jugoslovenskog jedinstva. Ta misao, koju su od početka isticali zvanični faktori Monarhije, oštro je kritikovana od

opozicije u austrougarskoj delegaciji 1878³⁶. Uvođenje etničke granice između Srba i Hrvata Kalaj je dao prema podacima Konsantina Porfirogeneta. Ta se granica na teritoriji Bosne i Hercegovine kretala linijom Imotski - izvor Vrbasa - dolina Vrbasa do njegovog ušća u Savu. Po Kalajevom tvrđenju ova granična linija zadržala se da najnovijeg vremena, pa je, iako ne u političkom pogledu, ipak u etničkom pogledu vidljiva za svakog pažljivijeg posmatrača. Otuda je, po tome, etnički jedan dio Bosne imao hrvatski karakter, koji se očuvao i pored vjekovnog zajedničkog života i zajedničke sudbine Srba i Hrvata. Mada se samo u najkrupnijim potezima dotakao istorije Bosne u "Istoriji Srba", Kalaj je, kako se vidi, već tada došao do određenih istorijskih saznanja i pogleda, koji će mu poslužiti kao osnova za izgradnju nacionalne ideologije i državne politike svoga režima. Najvažniji od njih su shvatanje o prisustvu duha separatizma u Bosni, koji se razvija pod uticajem geografskog faktora, vjerskih prilika u zemlji i, s tim u vezi, spoljnog faktora, što je imalo za posljedicu izgradnju njene političke individualnosti i posebnog puta historijskog razvoja u odnosu na Srbiju. Citirani Kalajevi istupi pokazuju da on dugo vremena nije javno odstupao od svojih osnovnih teza izloženih u „Istoriji Srba“. Istina, nije tvrdio i dalje da je Bosna srpska zemlja u etničkom pogledu, ali to nije ni poricao. Preko toga osjetljivog pitanja jednostavno je prelazio iz političkih razloga. Tek je krajem 1899. godine u budžetskom odboru austrijske delegacije javno osporio srpski karakter Bosne u etničkom i historijskom pogledu. Na sjednici odbora održanoj 13. Decembra 1899. godine on je, između ostalog, rekao: "Nije ispravno i ne može se historijski dokazati, da su Bosna i Hercegovina srpske zemlje . Proti tomu govore kako današnje etnografske vlastitosti, tako i historijski razvoj. Ali, i tada je intimno ostao pri nekim svojim stavovima. Da li je to bila stvar ,lične sujete čovjeka kojega, i pored blistave političke karijere, nikada nisu napuštale ni naučne ambicije to je bio dio političke taktike u određenom momentu, te što je pouzdano utvrditi. Tim povodom on je pisao Kučeri: "Ja ovdje neću da gubim vrijeme u diskusiji o tame koliko se moja knjiga ispravno citira i koliko takvi citati mogu uopšte da pokriju zahtjeve srpskih radikalnih političara". Sama činjenica da se tim riječima obratio svom najbližem saradniku, pokazuje ipak da je Kalaj lično zadržao neke poglede do kojih je došao još prije dvadeset i više godina i da je mogao argumentovano da ih brani. To potvrđuje i podatak da njegova "Istorijska Srba" nije bila zvanično zabranjena u Bosni. Nema sumnje da je on pod "ispravnim citiranjem" podrazumijevao prije svega ,svoju misao o posebnom političkom razvitku Bosne. Gledana sa te strane, knjiga zaista nije davala

³⁶IMAMOVIĆ, Enver, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998 str.56

dovoljno argumenata aspiracijama srpskih "radikalnih političara." Ono što je u tom pogledu moglo da umanji srpske pretenzije na Bosnu sa staništa Kalajeve knjige bila je njegova tvrdnja da jedan dio stanovništva čine Hrvati. Da bi se što bolje argumentovalo uvođenje "bosanske nacije", Kalaj obrazlaže ideju o istorijskom kontinuitetu bosanske političke posebnosti, koja se očuvala sve do najnovijeg vremena. Tu je ideju izložio u najkrupnijim potezima u austrijskoj delegaciji 1893. godine. Pored ideje o istorijskom kontinuitetu bosanske posebnosti, Kalaj je, kao što se vidi iz njegovog citiranog izlaganja, istakao i ideju da se na posebnost mogla i može održati samo pod zaštitom jedne moćne sile. Trebalо je u zemlji odomaćiti ideju da Bosna i Hercegovina može imati poseban nacionalni razvoj samo u okvirima Monarhije, a da glavna opasnost njenom takvom razvitku prijeti od Srbije i Crne Gore, čijim se pretenzijama i uticajima ne može „suprotstaviti bez pokroviteljstva Monarhije. Po Kalajevom mišljenju, temelj bosanske posebnosti u srednjem vijeku odnosu na Srbe i Hrvate dalo je bogumilstvo, koje je stalno inspirisalo Bosnu da se bori za očuvanje svoje individualnosti. "Ovaj instinkt težnje za posebnošću ispoljio se kod Bosanaca, dakle kod onih koje mi u predtursko vrijeme tako označavamo, u bogumilskoj religiji, koju su priznavali njihovi vodeći, posjednički elementi. Da bi dokazao svoju formulu o kontinuitetu bosanske posebnosti i poslije turskog osvajanja, Kalaj istice tezu i o muslimanima kao daljim nosiocima bogumilskog separatizma, i s tim u vezi, čuvarima bosanske političke i nacionalne posebnosti. Sa turskim osvajanjem Bosne pretežan dio bosanskohercegovačkog plemstva, a bogumilskog u cjelini, primio je islam. Iz ideje o muslimanskom plemstvu kao nasljedniku bogumilskog mentaliteta kao vodećem elementu Kalaj je došao na misao o muslimanima kao nosiocima bosanske nacije. Ono što Kalaj nije mogao iz razumljivih razloga da kaže javno i precizno o funkciji Muslimana u izgradnji bosanske nacije, to je činio „Bošnjak“. „Bošnjaštvo, bosanska narodna ideja, ima svoj korijen i svoju osnovu, tvrdi kao živac kamen u povijesti naše domovine, a mi smo muhamedovci od vajkada glavni predstavnici i nosioci uzvišene ideje“³⁷.

5.3 Pripremanje uvođenja bosanske nacije

U toku prve decenije svoga postojanja režim se ne izjašnjava direktno o nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini. Najčešće se narod Hercegovini naziva "naš narod", koji se dijeli na tri konfesije. Nacije samo se maglovito naziru, jer režim, iz uvjerenje da je to prerano, izbjegava da je ističe. Otuda uprava usmjerava napore na pripremanju uslova za prihvatanje bosanske

³⁷IMAMOVIĆ, Enver, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998 str.77

nacionalne ideologije od domaćeg stanovništva. Pri tome ona izgrađuje poseban odnos prema svakoj konfesionalnoj grupi i uvažava zatečene razlike između njih. Ukoliko te razlike služe razbijanju nacionalnih ideologija koje bi vodile Bosnu i Hercegovinu u jednu srpsku, hrvatsku ili jugoslovensku državu, vlasti nastoje da ih što više prodube.

5.4 Pokretanje prvih režimskih listova i njihova funkcija

Prvi zadatak Kalajeve uprave bio je da poradi na tome da se približi svakoj od vjerskih grupa. To ona čini davanjem podrške i inicijative za pokretanje listova namijenjenih pojedinim konfesijama. Listovi su imali da služe kao dokaz da će se pod zaštitom vlasti čuvati zatečene konfesionalne razlike i kao sredstva za razvijanje kod svake vjerske grupe osjećaja vezosti za Bosnu i Hercegovinu kao posebnu cjelinu u jugoslovenskom nacionalnom prostoru a Monarhiju kao okvir u kome je jedino moguće očuvanje te cjeline.

Pokretanje takvih listova počelo je u 1884. godini, kada se režim osjetio dovoljno jakim da može preko njih da pokrene makar u rudimentarnom vidu neka nacionalno-politička i kulturna pitanja u zemlji³⁸.

Prvi list te vrste bio je "Vatan" ("Domovina"), koji počinje da izlazi od septembra 1884. godine. Molbu za izdavanje lista, pod tim nazivom i na turskom jeziku podnose Zemaljskoj vradi , grupe uglednih sarajevskih muslimana , predsjednik Ulema-Medžlisa Hulusi-efendija. On je u molbi ukazao na 'dužnost i čuvanja u Sarajevu jednog "nezvaničnog turskog lista', koji je sličio prosvjećivanju naroda i koji bi objašnjavanjem za i protiv mjera vlade olakšao komuniciranje između vlasti i muslimanskog dijela stanovništva.Kako je Hulusi-efendija predstavlja, prema ocjeni Zemaljske vlade, "stalno lojalnu i povjerljivu ličnost",i nema razloga za sumnju u to da je inicijativa za pokretanje „Vatana" nastala u doslihu sa vlastima. Na takav zaključak upućuje i lakoća sa kojom je odobrena koncesija za izdavanje lista. Van svake sumnje je da je pokretanje "Vatana" imala daleko šire ciljeve od onih koje su zvanično istakli osnivači. Sam naziv lista ukazivao je na to da mu je cilj da radi u pravcu izmirenja Bošnjaka sa novom upravom, razvijajući kod njih osjećanje ljubavi za Bosnu i Hercegovinu i čvrste vezosti za Monarhiju. Bez obzira na to što je veoma ograničen broj domaćih ljudi

³⁸RADENIĆ, Andrija, Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875, Istorijski institut – Institut za istoriju Vojvodine, Beograd-Novi Sad,1976 str.111

znao turski jezik, pokretanje jednog javnog organa na tom jeziku godilo je muslimanskom svijetu, pa je zbog toga režim vidio u "Vatanu" i sredstvo za što bezbolnije prihvatanje novog stanja od strane muslimana. Sama činjenica da takav list izlazi u zemlji koja je 'tek došla pod upravu jedne hrišćanske države imala je da služi kao dokaz da Monarhija garantuje bosanskohercegovačkim muslimanima očuvanje njihove konfesionalne posebnosti i da zbog toga nema nikakvih razloga da bilo šta traže i očekuju od Turske, a posebno da rade na tome da dođu ponovo pod njenu upravu. "Vatan" se žalio što okupacija nije sprovedena mirnim putem. Treba reći da je štampanje lista na turskom jeziku imalo da služiširim ciljevima . Od ukupno 403 pretplatnika u 1895. godini, 132 su se nalazila izvan Bosne i Hercegovine. U 1897. godini bilo je više od polovine pretplatnika van granica Bosne i Hercegovine. Takav pravac list najavljuje u svom prvom broju, ukazujući na imovinsko-pravnu nesigurnost muslimana u oblastima priključenim Srbiji i Crnoj Gori poslije Berlinskog kongresa i nazivajući Crnu Goru „starim dušmaninom muhamedanaca“. kao prijatelj Austro-Ugarske³⁹.

5.5 Prvi koraci na oživljavanju predislamske tradicije kod Muslimana i na potpomaganju njihovih kulturnih tekovina

Od početka okupacije nova uprava nastoji da kod bosanskohercegovačkih muslimana potisne državnu ideju i emotivnu vezanost za Tursku, jer u tome vidi osnovnu prepostavku njihovog djelovanja kao konstruktuvne snage u zaposjednutoj zemlji. U to vrijeme postojali su ljudi koji služe vlastima kao oslonac u sprovođenju političkih i drugih mjera u zemlji. Među njima se posebno ističe Mehmed – beg Kapetaović, poznat još od ranije kao prijatelj Austro-Ugarske. Za svoje zasluge za vrijeme ustanka Hercegovini i u toku okupacije Kapetanović je 1883. dobio pravo na plemićku titulu sa dodatkom "od Vitine", koju mu je na vlastito traženje odobrio car. Iste godine imenovan je za člana Vakufskog povjerenstva i člana komisije za prevođenje zakona i naredbi, a 1884. godine postao je član komisije za izdavanje tapisa za šumsko zemljište. Vlastima je posebno dobro došla njegova sklonost literarnom i publicističkom radu, jer je takvih ljudi među Bošnjacima-muslimanima bilo malo. Pošto je pokazao raspoloženje za javni rad u interesu nove uprave, vlasti se bogato koriste njegovim uslugama. Svoja politička uvjerenja Kapetanović prvi put šire izlaže u javnosti u brošuri "Šta misle muhamedanci u Bosni", koju je objavio 1886. godine. Brošura se pojavila kao odgovor

³⁹KRALJAČIĆ, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini : (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987
str.145

na spis "Sadašnjost i najbliža budućnost Bosne i Hercegovine", koji je izašao iste godine u Lajpcigu. U tom spisu, pisanom sa katoličkog i hrvatskog stanovišta, kritikuje se bosanskohercegovačka uprava, jer sprovodi mađarske političke tendencije i traži oslonac u muslimanskom elementu, koji preferira na svim linijama. U spisu se dalje ukazuje na kratkovidnost takve politike i tvrdi da su muslimani neprijatelji okupacije, pošto im je krajnji cilj ponovno vraćanje Bosne i Hercegovine pod upravu sultana. On kaže da je ta tvrdnja najviše "dirnula" muslimanski svijet i dodaje da piscu spisa "pred cijelim svjetom kažemo: da to nije istina!" Prava istina je da Bosna "može biti sve drugo, ali turska nikada". Kako se vidi, Kapetanović je ovdje tvrdio da su bosanskohercegovački muslimani napustili tursku državnu ideju. Ovom tvrdnjom kao i sličnom tvrdnjom iznesenom u jednom članku u "Dje Presse" 1879. godine, Kapetanović je bio prvi Bošnjak koji je u publici izrazio stav potrebe emancipacije bosanskohercegovačkih muslimana od Turske. U narodnosnom pogledu on smatra da svi stanovnici Bosne i Hercegovine pripadaju jednoj naciji. "Bošnjak koje vjere bio da bio, on je opet ostao pri svojoj narodnosti." Ali, u budućem razvoju Bosne treba da imaju vodeću ulogu muslimani, odnosno muslimansko plemstvo kao čuvar državne tradicije i kao elemenat koji je zbog svog bogumilskog porijekla održavao kontinuitet sa bosanskim srednjim vijekom⁴⁰.

5.6 Suzbijanje pojava srpsko-hrvatske saradnje

Zaoštravanje srpsko-hrvatskog spora poslije Berlinskog kongresa snažno se manifestovalo i u Bosni i Hercegovini. Ali, i bez toga, u njoj je postojao izražen antagonizam između pravoslavnog i katoličkog stanovništva naslijeđen još iz razdoblja turske uprave. Prilikom svog puta kroz Bosnu i Hercegovinu 1872. godine, Kalaj je zapazio da nema nikakvog jedinstva između pravoslavaca i katolika, da među njima postoji netrpeljivost i da jedni druge potkazuju vlastima. Turci se time koriste i još više produbljuju nesuglasice među njima. Zbog svega toga, oni su, po Kalajevom mišljenju, nesposobni da preduzmu bilo što ozbiljno protiv turske uprave. Ovo ranije stečeno iskustvo Kalaj prenosi i na svoju npravu. Istina, njegova uprava spriječava sporove između pripadnika onih narodnih grupa koji ugrožavaju javni red i sigurnost, ali istovremeno i preduzima potrebne mjere da ne dođe do njihovog približavanja na nacionalnoj, srpskohrvatskoj osnovi. Taj je posao bio umnogome olakšan postojećom

⁴⁰Hammer, Joseph von, *Historija turskog (osmanskog) carstva, svezak 3*, Ognjen Prica , Zagreb, 1979 str.155

netrpeljivošću i nepovjerenjem između katolika i pravoslavaca. Osnovu u takvim odnosima činile su različite političke orijentacije obje strane, koje su se ispoljile još u ustanku 1875. godine do 1878. godine, kao i agresivno držanje nadbiskupa Šadlera. To nepovjerenje ispoljavalo se u različitim situacijama i povodima. Mostarski katolici su npr., inspirisani od sveštenstva, pokrenuli 1887. godine akciju protiv novog upravitelja državne osnovne škole zato što je bio Srbin, i zbog toga su mnogi najavili odbijanje slanja svoje djece u školu. Na drugoj strani, među Srbima se javljaju otpori akcijama a kod Hrvata stalna bojazan od pohrvaćivanja zemlje. Ocjenjujući ne baš uspjelu zbirku "Srpske narodne pjesme, gerzovske i djevojačke iz Bosne", koju je prikupio P. Mirković, "Bosanska vila" je pisala: "No i sada, kako je, tako je bolje nego da Hrvati kupe i pohrvaćuju". Takvi odnosi umanjivali su mogućnosti političkog približavanja i saradnje pravoslavaca i katolika, i ako se tome doda i odlučnost vlasti da takvu saradnju osujeti, onda ne iznenađuje činjenica da su inicijative za približavanje bile ne samo veoma rijetke nego i uzaludne. U približavanju pravoslavaca i katolika na srpsko-hrvatskoj osnovi vlasti su vidjele opasnost za svoju bosansku politiku i začetke jedne šire jugoslovenske politike, koja bi, baš zato što je nastala na tlu Bosne i Hercegovine kao spornom između Srba i Hrvata, morala voditi razrješenju jugoslovenskog pitanja na način nepovoljan za Monarhiju. Otuda je režim u korijenu sasijecao pokušaje približavanja na toj osnovi. Prema raspoloživim izvorima, prvi takav pokušaj približavanja, a izgleda da je to bio i posljednji u razdoblju Kalajeve uprave, učinjen je u Mostaru 1888. godine, povodom sahrane mitropolita Leontija Radulovića. Grupa mostarskih Hrvata pokrenula je inicijativu kod katoličkog sveštenstva i građana da i oni učestvuju na sahrani. Na dan mitropolitove srnrti grupa se obraća biskupu Buconjiću sa prijedlogom da na katoličkoj crkvi zazvoni posmrtno zvono, ali biskup to odbija. Odmah zatim pojavio se u gradu jedan "Oglas", potpisani sa "domaći", u kome se osuđuje ovaj Buconjićev postupak i ukazuje na primjere saradnje između Srba i Hrvata u Dalmaciji⁴¹.

5.7 Uvođenje bosanske zastave i grba kao simbola posebnosti Bosne i Hercegovine

⁴¹Taylor, Alan J. P., *Habsburška Monarhija 1809-1918, Znanje, Zagreb, 1990.* Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999* str.84

Vođena ciljevima svoje nacionalne i državne politike, nova uprava pokušava da odmah iza okupacije uvede bosansku zastavu i grb. Ali, politička osjetljivost i odsustvo tradicije u tom pogledu u zemlji odložiće definitivno rješenje toga pitanja za čitavu jednu deceniju. Interesantno je da je povod za rad na uvođenju bosanskog grba dalo Zemaljskoj vlasti gradsko zastupništvo u Livnu svojom molbom od maja 1879. godine u kojoj je tražilo odobrenje za službenu upotrebu pečata sa bosanskim zemaljskim grbom. I Vlada i Zajedničko ministarstvo finansija našli su da je taj zahtjev opravdan, „pa je ministarstvo sugerisalo vlasti da se u zemlji ispitaju raspoloživi istorijski izvori i tim putem utvrdi autentičan bosanski grb. Godinu dana kasnije upućuje sreski predstojnik u Visokom upit Zemaljskoj vlasti kako da se vlasti ponašaju prema običaju pravoslavnog stanovništva da prilikom svojih svečanosti ističu zastave sa krstom. To je bio povod da vlada izda uputstvo o javnoj upotrebi "slovenskih trikolora". Prema tom uputstvu, dozvoljava se slobodna upotreba trikolora, s tim da se na njima ne nalaze grbovi. Zajedničko ministarstvo finansija je odobrilo to uputstvo, ali je istovremeno zatražilo od Vlade da organizuje istraživanja radi utvrđivanja tradicionalnih boja zemlje, koje bi poslužile kao osnova za bosansku zastavu. Istraživanja bosanskog grba i zastave pokazaće koliko je taj rad, kome su vlasti nastojale da daju vid objektivnog naučnog postupka, bio opterećen političkim motivima koji su na kraju bili odlučujući. Zemaljski poglavar vojvoda od Virtemberga prvo se obraćao gvardijanu fajničkog samostana sa zahtjevom da iz samostanskog arhiva prikupi podatke o bosanskom srednjovjekovnom grbu. Istovremeno je zamolio Zemaljsku vladu u Zagrebu da angažuje hrvatske istoričare na istraživanju bosanskog grba, što je ona i učinila, pa je Rački, nakon opsežnijih istraživanja, dao svoje mišljenje o grbu. U međuvremenu su izvršena i istraživanja ostataka srednjovjekovnog grba na porodičnoj kući begova Kulenovića u Jajcu, koji kako kaže Virtemberg, vode porijeklo od "bana Kulina". Pronađeni ostaci, po njegovom mišljenju, govore u korist verziji bosanskog grba koju je dao Rački. U ova istraživanja umiješao se i Mehmed-beg Kapetanović, koji Virtemberga upozorava na jedan veliki stećak, koji se nalazio na putu od Mostara prema Čitluku il opštini Donje Brotnjo, na kome je isklesan veliki štit, a na štitu polumjesec sa zvijezdom.“ Dok se ovako tragalo za autentičnim bosanskim grbom, neke gradske opštine u Bosni, kao sarajevska i livanjska, počinju da upotrebljavaju pečate sa grbom koji je u zbirci Pavla Ritera Vitezovića izdatoj u Beču 1701. godine označen kao bosanski. Dalja istraživanja bosanskog grba vršena su isključivo izvan Bosne i Hercegovine, jer odgovarajući izvornog materijala na domaćem tlu nije bilo. Poslije prvih istraživanja u Bosni, vojvoda od Virtemberga došao je do zaključka da je odsustvo bilo kakve tradicije u bosanskom grbu rezultat toga što su se Turci "gnušali" svakog sjećanja na nezavisnu Bosnu,

pa zbog toga ni zajedničko sjećanje na grb nije moglo da preživi stoljetnu tursku upravu. Ustanak u Hercegovini 1882. godine i diskusije koje su iza toga slijedile o državnopravnom položaju Bosne i Hercegovine privremeno prekidaju zvanično započeti rad na istraživanju i uvođenju bosanskog grba i zastave⁴². Kalajeva uprava postepeno i bez žurbe priprema upotrebu ovih amblema, pri čemu u prvi plan pri njihovom izboru stavlja političke motive, a heraldičke uvažava u mjeri u kojoj se uklapaju u političke. Kalaj je izvještavao ugarskog ministra, predsjednika Vekerlea da su prilike u Bosni i Hercegovini potkraj osamdesetih godina nalagale da se vlada definitivno odluči o bosanskom grbu i zastavi, "jer je u Bosni i Hercegovini mnoštvo opština i čak vlasti upotrebljavalo potpuno netačan grb kao zemaljski grb", dok se stanovništvo služilo zastavama u hrvatskim i srpskim bojama, što je dalo povod neprijatnostima i što se više nije moglo trpiti iz političkih i osobito iz državno-pravnih razloga. Ovaj izbor bio je pogodan i zbog toga što je , grb imao crvenu i žutu boju. To je omogućavalo režimu da lakše potisne boje srpske i hrvatske zastave, jer je važio princip da se boja zastave daje prema boji grba. Kalaj je smatrao da crvena i žuta boja "kao nacionalno neutralne izgledaju potpuno podesne za Bosnu i Hercegovinu i da će one morati učiniti kraj zloupotrebama činjenim sa hrvatskim i srpskim bojama." Naredbu o uvođenju bosanskog grba i zastave izdala je Zemaljska vlada početkom 1889. godine. Pošto je grb bio manje osjetljiva stvar, u naredbi je dat samo njegov opis i naložena upotreba u administraciji, dok su oko upotrebe zastave izraženi takt i oprez. Prema ovoj naredbi, državne ustanove obavezne su da ističu zastave objiu država Monarhije i crvenožutu zemaljsku zastavu, dok za društva i privatna lica ostaje na snazi naredba iz 1880. godine o slobodni i upotrebi trikolora. To je, u stvari, značilo izbjegavanje opasnosti da pojedini činovnici u svojoj prevelikoj revnosti počnu da vrše pritisak na privatna lica da ističu bosansku zastavu i tako da u osjetljivoj mjeri daju vid političkog nasilja, što je vlada željela da izbjegne. Zato se ona na početku zadovoljila samo uvođenjem bosanske zastave u državna nadleštva, da bi kasnije, po uzoru na njih, tu zastavu kao svoju prihvatio i narod i izazvala je zabrinutost kod vlasti⁴³.

Kalaj je tvrdio da se ona ispoljava u povećanoj samosvijesti srpsko-pravoslavnog dijela stanovništva", ali se ne pokazuje kao neposlušnost ili neprijateljski odnos prema upravi, nego samo kao povećano samoosjećanje, jedno izraženije ispoljavanje srpske svijesti". Toj pojavi

⁴²Taylor, Alan J. P., *Habsburška Monarhija 1809-1918, Znanje*, Zagreb, 1990. Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999 str.90

⁴³Hammer, Joseph von, *Historija turskog (osmanskog) carstva, svezak 3, Ognjen Prica*, Zagreb, 1979 str.108

kao i nekim drugim vezanim za nju, trebalo je, po Kalajevam mišljenju, ukloniti tlo u zemlji upotrebom različitih sredstava. Jedno od takvih sredstava bilo je i uvođenje bosanske nacije⁴⁴.

6. Bosna i Hercegovina od aneksije 1908. godine do izbijanja Prvog svjetskog rata 1914. godine

6.1 EVROPA I ANEKSIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Kad je austrougarski ambasador Pallavicini 7. oktobra 1908. godine predao Porti notu o aneksiji Bosne i Hercegovine i izjavio da će se u naknadu povući garnizoni iz Novopazarskog sandžaka, vlada u Carigradu se držala veoma mirno. Veliki vezir Ćamil -paša je protestovao više protiv proglašenja nezavisnosti Bugarske nego protiv aneksije Bosne i Hercegovine, tvrdeći da to Bugari ne bi nikada učinili da nisu bili sigurni u austrougarsku pomoć. Smatrao je da bi se Carograd i Beč brzo dogovorili da je riječ samo o Bosni; međutim, kako je pitanje aneksije povezano s deklaracijom o nezavisnosti Bugarske, njeno priznanje učinilo bi vrlo loš utisak na javno mnjenje. Odgovarajući na austrougarsku notu u vezi aneksije Bosne i Hercegovine, Porta je telegramom ministra spoljnih poslova Tefik -paše 8. oktobra 1908. godine protestovala zbog povrede člana 25. Berlinskog ugovora i Carigradske konvencije od 21. aprila 1879. godine, ali više zbog javnog mišljenja, dok su se Porta i veliki vezir pomirili sa novim stanjem. Izglede da će Osmansko carstvo prihvati aneksiju Bosne i Hercegovine kao svršen čin pokvarila je deklaracija Francuske, Velike Britanije, Rusije i Italije, kojom se tražilo da se ovo pitanje razmotri na konferenciji potpisnica Berlinskog ugovora⁴⁵. Prema Pallavichiniju, od tada je veliki vezir Ćamil-paša čvrsto stajao pri protestu protiv aneksije, a Mladoturskikomitet je sve više tolerisao protivaustrijske istupe radikalnih elemenata. Sve društvene slojeve u Osmanskom carstvu je zahvatilo protivaustrijsko raspoloženje. Pod rukovodstvom Mladoturaka održavani su protestni zborovi, Mladoturci su nahuškali štampu, organizovali bojkot austrijske robe i brodova. Mladoturci su polagali velike nade u održavanje

⁴⁴KRALJAČIĆ, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini : (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987 str.153

⁴⁵KRALJAČIĆ, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini : (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987 str.127

konferencije. Njihov vođa Ahmed Riza-bej je smatrao da Osmansko carstvo može učestvovati na konferenciji samo sa unaprijed utvrđenim programom, i da na njoj očekuje međunarodno rješenje balkanskih pitanja. Također, Riza -bej je istakao da mladotursko rukovodstvo traži od Evrope da se ni na koji način ne ometa razvoj nove Turske. Program konferencije, utvrđen u Londonu (Londonski program), naišao je na negodovanje u Carigradu. Ministar Tefik -paša je izjavio uredniku lista “Tanin” da Osmansko Carstvo ne može prihvati takav program konferencije, ističući da bi njene programske tačke za konferenciju bile proklamovanje Bugarske u kraljevinu, aneksiju Bosne i Hercegovine, obaveza učešća u državnim dugovima i druge ekonomski i političke obaveze prema Osmanskom carstvu i očuvanje njegovog integriteta. Ministar je također istakao da je potrebno da se odnosi sa Austro-Ugarskom i Bugarskom direktno regulišu. Iako je Porta osuđivala aneksiju, veliki vezir je bio u svesci da su anektirane oblasti već ranijom okupacijom za Osmansko carstvo bile izgubljene. Stoga je njegovo gledište bilo da se od Austro-Ugarske, kao uvjet za priznanje aneksije, zahtijevaju kompenzacije. Ćamil-paša je očekivao da će taj zahtjev podržati i Njemačka. Austro-Ugarska je smatrala nadoknadom to što će povući svoje garnizone iz Sandžaka, a ministar Aehrenthal preko ambasadora Pallavicinija 21. oktobra 1908. godine sapčio Velikom vezиру namjeru Beča da garantuje integritet teritorija Osmanskog Carstva. Međutim, nakon aneksije Bosne i Hercegovine i objave nezavisnosti Bugarske, takvo saopćenje je zvučalo ironično, pa je rezultat toga bio da se pojačalo ogorčenje protiv Monarhije. Aehrenthalov korak je naišao na povoljan prijem u javnosti Monarhije. Bečka štampa i Parlament su sa velikom radošću pozdravljali razrješenje nesigurnog, okupacionog statusa Bosne i Hercegovine i najavu aktivnije spoljne politike. Ministar Aehrenthal je dobio brojne pohvale da je konačno trgnuo Monarhiju iz letargije. Od njega su očekivani novi impulsi konsolidiranje države i jačanje položaja Monarhije u koncertu evropskih sila, kao i unutar Trojnog saveza. S velikim oduševljenjem gotovo cjelokupna bečka štampa podržala je Aehrenthalovu politiku. List *Reichspost*⁴⁶ je u aneksiji Bosne i Hercegovine bio “veliko historijsko djelo, koje je Monarhiji dalo novo mjesto u svjetskoj historiji”. “Zeit” je sa zadovoljstvom konstatirao da “Austro-Ugarska ponovo stoji u središtu svjetskih zbivanja”, a “Sonnund Montagscourier” je izražavao uvjerenje “da će Monarhija svojom odlučnom politikom konačno riješiti balkansko pitanje”⁴⁶. U pismima upućenim velikim silama, kao i u zvaničnoj noti upućenoj Carigradu, bečka vlada je istakla da je “bosanski problem interna stvar Beča i Carigrada koja se temelji

⁴⁶ Hammer, Joseph von, *Historija turskog (osmanskog) carstva, svežak 3*, Ognjen Prica , Zagreb, 1979 str.112

na konvenciji iz 1879. godine⁴⁷.” Bečki listovi su propagirali tu ideju, izražavajući želju za skori sporazum sa Carigradom. U ugarskom dijelu Monarhije upućene su oštре kritike ministru Aehrenthalu da je uvukao zemlju u opasnu avanturu i time ugrozio egzistenciju mađarskog naroda. Aehrenthalov korak odobravan je samo uz uvjet brzog i mirnog priznanja aneksije. Budimpeštanska industrijska i trgovачka komora su već sredinom oktobra protestovale protiv aneksije i njenih posljedica za privredu. Također su u poslaničkoj kući pale oštре riječi protiv politike Balhausplatza. Istovremeno su se obnovile suprotnosti i razlike u mišljenju između Beča i Budimpešte zbog pitanja u čije upravno područje će doći, do tada pod zajedničkom upravom, Bosna i Hercegovina. U oštroy polemici između Beča i Budimpešte, Mađari su se pozvali na “ugarska historijska prava”, dok su se zahtjevi Beča temeljili na “austrijskim žrtvama u novcu i krvi”. Polemika u štampi ne samo da je opteraila austrijsko-ugarske odnose, nego je spriječila Monarhiju da u kritičnoj fazi krize nastupi odlučnije.

Suprotnosti između Austrije i Ugarske su se ispoljile i u metodi rješenja srpskog pitanja. Ugarski političari su odbacivali aneksiju Srbije, kao i uvlačenje južnoslavenskog stanovništva u Monarhiju, zalažeći se za dualističku državnu strukturu, koja im je, za razliku od trijalističke, osiguravala mnogo povoljniju poziciju. Iako su željeli da se utjecaj Austro-Ugarske proširi na Srbiju, oni nisu željeli da ona, čak i oslabljena i umanjena, bude uvučena u Monarhiju. Ipak nisu postojale suprotnosti Beča i Budimpešte u glavnim pravcima spoljne politike, nego samo u metodama njene realizacije. Aehrenthalov korak je naišao na kritiku austrijske socijaldemokratije⁴⁸. U govoru koji je u parlamentu u ime opozicije održao 17. oktobra 1908. godine, dr Karl Renner je oštroy osudio aneksiju. On je optuživao Aehrenthala “jer je izveo aneksiju bez stvarnih razloga i potrebe, u vrijeme velikih diplomatskih zategnutosti. On je to učinio na temelju prestiža velike sile, a ne na temelju želja naroda”. Renner je optuživao Aehrenthala da je doveo Austriju u situaciju koja nosi u sebi opasnost rata, ugrožavajući industriju i privrodu. Proglašenje aneksije izazvalo je u Bosni i Hercegovini različita raspoloženja. Prvi izvještaji o reagiranjima na aneksiju govorili su da je velika masa kršćanskog seoskog stanovništva bila politički nezainteresirana prihvatajući novi poredak s jedinom željom da im donese bolji život. Do nekog jačeg pokreta nije ni moglo doći zbog mlakog držanja opozicionih političkih grupa. Na to su utjecale i mjere koje jepoduzela vlada

⁴⁷KRALJAČIĆ, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini : (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987 str.107

⁴⁸Hammer, Joseph von, *Historija turskog (osmanskog) carstva, svežak 3*, Ognjen Prica , Zagreb, 1979 str.104

prije aneksije, zabranjujući štampanje mnogih listova, obustavljujući ili zabranjujući rad nekim udruženjima, raspuštajući opštinski odbor. Kod srpskog gradskog stanovništva aneksija je izazvala težak utisak, ali je ono, prema preporuci političkih organizacija, uglavnom ostalo mirno. Hrvatsko stanovništvo pozdravilo je vijest o aneksiji s velikim oduševljenjem. Međutim, to nije dugo trajalo. Ekstremni hrvatski nacionalni pravac koji je postavljao zahtjev za državnopravnim priključenjem Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, i preko franjevačkog reda forsirao tu politiku, nije imao uspjeha. Na većinu bošnjačkog stanovništva aneksija je djelovala zaprepaščavajuće. Mladoturski pokret je kod njih stvorio uvjerenje o restituciji stare moći Osmanlija. Teško su bili pogodeni da Osmansko carstvo nije mogla izmjeniti svoj položaj. Stoga su se, već nakon aneksije, osjećali simptomi iseljeničkog pokreta. Više južnoslavenskih političara u Monarhiji je u aneksiji Bosne i Hercegovine vidjelo put prema trijalizmu. Naročito su hrvatski političari zagovarali plan "Velike Hrvatske", koju bi činile Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Dalmacija i Istra. Aneksiju Bosne i Hercegovine je u Delegacijama, u ime slovenačkih građanskih stranaka pozdravio Ivan Šušterčić, zahtijevajući ujedinjenje svih južnoslavenskih pokrajina u zasebno državno tijelo. U Kranjskom zemaljskom saboru Janez Krek je predlagao da zemaljski sabor pozdravi aneksiju "u čvrstoj nadi da je time načinjen prvi korak ka ujedinjenju svih južnih Slavena naše Monarhije u državnopravni samostalni organizam pod žezлом habzburške dinastije". Pri tom se računalo da je takav program moguće ostvariti reformom Monarhije u federaciju naroda na principu ravnopravnosti ili u okviru trijalizma. Stav Njemačke prema aneksiji Bosne i Hhercegovine su obilježile dvije činjenice. Prvo, odgovorne ličnosti njemačke spoljne politike bile su ranije upoznate sa Aehrenthalovim planovima o provođenju aneksije Bosne i Hercegovine. Drugo, njemačka vlada je od samog početka zauzela jasan stav u korist Monarhije⁴⁹. O planiranoj akciji njemački kancelar von Bülow je obaviješten privatnim pismom ministra Aehrenthala od 26. septembra 1908. godine. Bülow je, dakle, ranije saznao o državnopravnim promjenama koje su predstojale u vezi Bosne i Hercegovine. Još prije aneksije, označio je von Bülow u privatnom pismu od 30. IX poslaniku Stemrichu politiku koju je namjeravao voditi po pitanju aneksije. Von Bülow je smatrao da se upravo u Istočnom pitanju Njemačka ne smije suprotstaviti austrijskoj politici, jer "Monarhija na Balkanu ima bliže i važnije interes nego Njemačka. Odbojno ili također samo okljevajuće i prigovarajuće držanje u pitanju aneksije Bosne i Hercegovine Austro-Ugarska nam ne bi oprostila". U istom smislu je bila i uputa od 6. oktobra njemačkom ambasadoru u Beču von Tschirskom u kojoj je

⁴⁹Hammer, Joseph von, *Historija turskog (osmanskog) carstva, svežak 3*, Ognjen Prica , Zagreb, 1979 str.134

bilo naglašeno da se austrougarski korak na Balkanu u potpunosti odobrava i saveznici se obećava puna podrška. "Savezni kancelar polaže naročito vrijednost na to", kaže se u uputi, "da u odnosu na pitanje aneksije u Beču ne posumnjaju u naše povjerenje... Mi ne tajimo da je Austro-Ugarska izvršila aneksiju na vlastitu inicijativu, što je kod velikih i samostalnih Monarhija sasvim prirodno"⁵⁰. Već narednih dana von Bülow je dao daljnje instrukcije za buduću politiku prema saveznici Austro -Ugarskoj, i prema, aneksijom u njenom suverenom pravu povrijeđenom Osmanskem carstvu. "Stara Bismarckova tradicija je bila da ako dođe do rata na Balkanu, nastojimo da se on lokalizira. Mi ostajemo prijatelji Turske i naročito mladoturske Turske. Ali, mi ne možemo biti veći Turci od samih Turaka...". "Mi nismo događaje izazvali i mi nismo u prvom redu pozvani da njima upravljamo", istakao je von Bülow i dodao: "Austrija je na vlastitu inicijativu izvršila aneksiju, ali mi je ne možemo ostaviti na cjedilu, jer bi to bilo u protivrječnosti s obavezama prema saveznici, a istovremeno i našim vlastitim interesima". Prema Carigradu nije trebalo doći do promjene politike. Von Bülow se zauzimao za kompenzacije, tj. novčanu odštetu u njegovu korist.

Također je i njemački car Wilhelm II odobravao aneksiju, iako je s obzirom na dotadašnju prijateljsku politiku prema Osmanskom carstvu žalio zbog aneksije i "samo zbog strašne gluposti Aehrenthalove bio doveden u dilemu". Iako uvrđen što nije ranije obaviješten od saveznice Wilhelm II je prihvatio aneksiju kao svršenu činjenicu. Već 12. oktobra on je izjavio kancelaru von Bülowu da su njegove čvrste želje "na austrijskoj strani stajati i ostati", naglasivši: "Također, i u slučaju teškoća i komplikacija, naša saveznica može računati na nas." U razgovoru koji je vodio s austrijskim diplomatom Alexanderom von Hoyosom 16. oktobra, njemački car je izrazio svoje zadovoljstvo činjenicom da je "Monarhija jednim udarcem postala vodeća sila na Balkanu". U Berlinu su u potpunosti podržali i austrougarske planove u vezi Srbije. Von Bülow je 24. oktobra poslao upute ambasadoru u Beču von Tschirskom, naglašavajući: "Mi nemamo nikakvih razloga da se suprotstavljamo ovim planovima Austro-Ugarske kao da nas zabrinjava ideja da bi kraljevina Srbija morala biti podijeljena između Austro - Ugarske i Bugarske", a "još manje bismo imali primjedbi na to da cijela srpska nacija bude objedinjena pod habsburškim skiptrom uključenjem sadašnje Kraljevine u Podunavsku monarhiju"⁵¹." Njemački kancelar je i ministru Aehrenthalu uputio 30.10.1908. godine lično pismo u kome mu je u pogledu Srbije davao potpuno odriješene

⁵⁰IMAMOVIĆ, Enver, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998 str.72

⁵¹Mandić, Dominik, Bosna i Hercegovina. Svezak III: Etnička povijest Bosne i Hercegovine, ZIRAL, Toronto-Zürich,Rome-Chicago, 1982 str.133

ruke. Na kraju pisma von Bülow je zaključivao: "Posredstvom gospodina Schöna znam da u Vama stalno jača nedoumica da li je trajno održivo ovo sadašnje, neizdržljivo stanje sa Srbijom. Ja u svemu imam povjerenja u Vaš sud, a u ovom posebnom slučaju bih još i rekao da Vi srpske - i s njima povezane - odnose možete prosuditi tačnije nego ja iz ovolike udaljenosti. Zato ču ja svaku odluku koju Vi konačno donešete shvatiti kao da je nametnuta okolnostima". Njemačka je bez ografe podržavala Austro-Ugarsku. Von Bülow je 8. decembra izvjestio austrougarsku vladu da u slučaju komplikacija može čvrsto računati na pomoć Njemačke. Iz Berlina su u Beč stizala ohrabrenja i riječi podrške da se istraje u politici koja je dovela Evropu na ivicu rata. Von Bülow je savjetovao Aehrenthala da što prije popravi odnose s Osmanskim carstvom, plaćajući odštetu za anektirane provincije, da nastoji da privuče i Bugarsku, Rumuniju i Grčku, te da u saradnji s Bugarskom sproveđe svoje namjere prema Srbiji. Von Bülow je davao i određene primjedbe: "Od posebne je važnosti da Austrija za sebe čvrsto i tjesno veže Bugarsku i to ne samo zbog svojih Slavena, već da bi time otežavala i svaku akciju Rusije protiv sebe. Zato Austrija ne treba da bude bojažljiva s obećanjima kajševa srpske kože"⁵². Po njegovom mišljenju, srpske teritorije je trebalo ponuditi i Rumuniji, kojoj bi se moglo staviti u izgled dobijanje dijela Srbije kao kompenzacija za eventualno teritorijalno uvećanje Bugarske. Krajem 1908. godine situacija se znatno zaoštrela. Srbija i Crna Gora su odbijale da prihvate aneksiju kao gotovu činjenicu. Pregovori između Beča i Petrograda o programu na eventualnoj konferenciji nisu mnogo napredovali. Nakon ruske note od 19. decembra, koja je sadržavala ideju o autonomiji Bosne i Hercegovine, pregovori su prekinuti i nastupio je period još veće političke zategnutosti. U Berlinu su ovako zaoštrenu situaciju smatrali dobrodošlom, jer je pružala priliku za odmjeravanje snaga s Antantom. Smatralo se da je moguće postići diplomatsku pobjedu da se čak i Antanta raspade i na taj način otvoriti put njemačkoj ekspanziji, ili u gorem slučaju, da može doći do oružane "probe snaga" u kojoj ni Njemačka imala povoljnije izglede. Tadašnju situaciju je ovako ocijenio ruski ambasador u Berlinu, Nikolaj grof Osten -Zaken: "Ratna stranka, zavedena neospornom spremnošću suvozemne vojske i ostalih slojeva društva, a povređena u svom osjećanju tradicionalne predanosti Vrhovnom vođi (caru, pr. Z.Š.), smatra da je rat jedino moguće sredstvo da se u očima narodnih masa obnovi poljuljani prestiž monarhističke moći. Raspoloženje vojnih krugova hrani se ubjedjenjem da sadašnja privremena nadmoćnost njene armije obećava Njemačkoj najveću priliku za uspjeh. Ovakvo ubjedjenje može cara da namami da svojoj spoljnoj politici da militantan karakter. S druge

⁵²Malbaša, Ante, *Bosansko pitanje i Austro-ugarska u svijetu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, Bosanska pošta, Sarajevo, 1933 str.130

strane, neki pobjedonosni rat bi mogao, i to najmanje za izvjesno vrijeme da ublaži pritisak radikalnih težnji u narodu za promjenom u liberalnijem smislu kako posebnog pruskog toka, tako i cijelog njemačkog državnog ustava⁵³. Ukoliko bi bilo sigurno da će Velika Britanija ostati neutralna, oko čega se Njemačka vlada trudi, ona će smjesta početi rat”. Pojačana politička vezanost Njemačke za Austro -Ugarsku imala je važne posljedice. Austro-Ugarska je nastojala da Njemačku iskoristi kao sredstvo svoje politike na Balkanu, a Njemačka da iskoristi Austro - Ugarsku kao sredstvo svoje politike u Europi. Tako je austrougarska balkanska politika bila sastavni dio cjelokupne politike Reicha. Time je isloboda pokreta i odlučivanja njemačke vlade znatno sužena. Ta diplomatska “otvorena punomoć” početkom 1909. bila je još proširena “vojnom punomoći”. Opasna igra “odriješenih ruku” za Beč, od Bismarcka uvijek suzbijana, postala je glavnim sadržajem njemačke spoljne politike. Aneksija Bosne i Hercegovine primljena je u Londonu s velikom ozbiljnošću. Na dopis Aehrenthala, upućen 28.09.1908. godine na Charlsa Hardinga, zamjenika ministra spoljnih poslova, ministar Grey je reagirao izuzetno oštro. On je obavijestio britanskog ambasadora u Beču da protestuje kod Aehrenthala i da ga podsjeti na Londonski protokol od 17.01.1871. godine, po kojem “ni jedna sila ne može kršiti njene ugovorne odredbe i mijenjati obaveze, izuzev kroz prijateljski sporazum i s pristankom potpisnica ugovora”. Ministar Grey je istakao da njegova vlada ne može prihvati otvoreno kršenje Berlinskog ugovora, niti priznati bilo kakvu promjenu bez pristanka drugih sila ugovornica. Stoga je savjetovao britanskog ambasadora u Beču da energično ukaže austrougarskoj vlasti na potrebu da svoju odluku o aneksiji još jednom razmotri. U parlamentu, ministar Grey je naglasio da Velika Britanija ne može ni jednoj državi dati za pravo da jedan međunarodni ugovor promijeni bez saglasnosti sila⁵⁴.

Rezultat takvog akta Austro-Ugarske, Velika Britanija ne može prihvati bez sporazuma s drugim silama, i u ovom slučaju, posebno Osmanskog carstva, koje je najviše pogodjeno. Aneksiona kriza je britanskoj diplomaciji nametnula stav koji je trebalo da posluži zadovoljenju višestrukih interesa: trebalo je bez rata konsolidirati mladoturski režim i ojačati njegovu anglofilsku nastrojenost i uz sve to, očuvati čvrstinu Antante. Velika Britanija je u Aneksionoj krizi vidjela veliku mogućnost da ojača svoj uticaj u Osmanskom carstvu. Ministar Grey je istakao da niko ne bi imao ništa protiv aneksije, da je izvedena u sporazumu

⁵³Matuz, Josef, *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992 str.144

⁵⁴IMAMOVIĆ, Enver, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998 str.74

sa Osmanskim Carstvom koje je u ovom slučaju tretirano kao podređena zemlja. Stoga je on istakao da će se Velika Britanija zalagati da ono dobije odštetu. Ipak, britanskoj vlasti je bilo jasno da je još okupacijom Bosna i Hercegovina bila za Sarajevom izgubljena. To se vidi i iz izjave ministra Greya, koju je dao 07.10.1908. godine ističući da aneksijom nije došlo do velike materijalne i stvarne promjene, ali je Velika Britanija, kao i druge sile potpisnice Berlinskog ugovora, povrijedena načinom na koji je to izvedeno. Stoga će u narednom periodu britanski protesti protiv aneksije Bosne i Hercegovine biti više utemeljeni na načinu na koji je ona izvršena nego na samom činu njenog izvođenja. U sličnom smislu ministar Grey se izjasnio u razgovoru s njemačkim poslanikom u Londonu, Metternichom, osuđujući korak Austro-Ugarske, te ističući daće nestati povjerenja u međunarodne ugovore, ako oni budu jednostrano kršeni. Stav Britanije prema Srbiji nije mogao izazvati umirenje u Beogradu. Srpski otpravnik poslova u Londonu, Grujić žalio se da britanska štampa nije gotovo nikako uzimala u obzir srpske prigovore i zahtjeve. "Kod nekih novina", izvještavao je Grujić 8. oktobra u Beograd, "primjećuje se čuđenje zbog čega je Srbija lično zainteresirana za pitanje aneksije". Pri prijemu note kojom je srpska vlada protestovala protiv aneksije, Harding je izrazio svoje simpatije za Srbiju ali i sumnju da će ona moći dobiti kompenzacije, savjetujući umjerenost i izbjegavanje svake avanture. Slične poglede zastupao je i ministar Grey u razgovoru koji je vodio sa srpskim otpravnikom poslova Grujićem, ističući da Velika Britanija shvata srpsko stanovište, ali ona ne može zauzeti stav dok ne čuje mišljenje drugih europskih vlada. Budući da se u toku Aneksione krize čvrstina Antante mogla manifestirati jedino u diplomatskoj podršci Rusiji, ta je podrška za Veliku Britaniju ujedno značila podržavanje kompenzacija za Srbiju u onoj mjeri, u kojoj je to i sama Rusija podržavala. Proglašenje aneksije Bosne i Hercegovine, kao i objava bugarske nezavisnosti, primljeni su u Parizu bez iznenađenja, jer je francuska diplomacija već prije 5. oktobra bila upoznata s namjerama Austro-Ugarske i Bugarske. Tako je francuski poslanik u Beču, Crosier izvještavao u Pariz već 14. i 26. septembra 1908. godine o planovima austrougarske vlade da anektira Bosnu i Hercegovinu⁵⁵.

Također, iz Sofijesu stizale vijesti 29. septembra i 3. oktobra 1908. godine o namjeri Bugarske da proglaši nezavisnost. Francuska je željela mir. Ona je prije dvije godine izašla iz krize koja je mogla dovesti do rata s Njemačkom. U takvoj atmosferi, radi dovršenja francusko-njemačkog sporazuma o Maroku, Francuska nije željela da zbog aneksije Bosne i

⁵⁵Kapidžić Hamdija, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*, Godišnjak Istoriskog društva BiH, god. X, Sarajevo 1959 str.165

Hercegovine zaoštrava odnose s Austro - Ugarskom. Zbog toga saopćenje austrougarskog ambasadora u Parizu Kewenhilera 03.10.1908. godine o predstojećoj aneksiji, nije izazvalo nikakav protest francuske vlade. Držanje francuske vlade bilo je u znaku na stojanja da se “u bosanskom pitanju iznađe zajedničko rješenje s Velikom Britanijom, ukoliko je to moguće, s Njemačkom, da bi se očuvalo mir u Europi”. Francuska vlada je prvenstveno imala u vidu svoje interes u Osmanskem carstvu i Maroku. Za vrijeme razgovora s ambasadorom Kewenhilerom 15. oktobra ministar Pichon je istakao da će Francuska raditi na mirnom rješenju krize, da bi se “izbjeglo grupiranje velikih sila”⁵⁶. Od samog početka krize, Francuska je zauzela ulogu posrednika, nastojeći da se izbjegne novi sukob između blokova velikih sila. Prijateljski odgovori i izjašnjenje francuskih političara, kao i opominjući savjeti upućeni Srbiji i Crnoj Gori, prihvaćeni su na Balhausplatzu s velikim zadovoljstvom. Ministar Aehrenthal se nadao da će Francuska “u sadašnjem kriznom periodu na Balkanu preuzeti približno posredničku ulogu kakvu je imala Monarhija u marokanskoj stvari”. Francuska vlada je nastojala sarađuje i s Njemačkom na rješenju krize. Ministar Pichon je razgovarao s njemačkim otpravnikom poslova u Parizu Lenken - Wakenizom o događajima na Balkanu, obaviještavajući Lenkena o razgovoru sa srpskim poslanikom u Parizu, Vesnićem, koji mu je rekao “da se srpski narod neće povući nazad, iako zna da bi bio lako poražen u borbi s Austro-Ugarskom”. Stoga je on uputio opomenu u Beograd, a slično je učinio i u Sofiji i Ateni. Prema mišljenju ministra Pichona, za rješenje krize postoje samo dvije mogućnosti: “ili rat između direktnih sudionika, sa svim posljedicama, ili europska konferencija s unaprijed određenim programom”. Zamisao o konferenciji bila je predmet razgovora Pichona i Lenkena također i 15. oktobra. Ministar Pichon je istakao da su sva njegova nastojanja usmjerena na to da se “spriječi grupiranje sila do koga dolazi zbog pitanja aneksije”. Stoga je on polagao veliku važnost na to da Njemačka i Francuska zajedno riješe najvažnija pitanja. Ministar Pichon je 26. XI 1908. pred komorom obrazlagao držanje Francuske u pitanju aneksije BiH, ističući da francuska vlada radi na sazivu konferencije, koja bi regulisala sva sporna pitanja. Stoga je Francuska intervenisala u Beču, Carigradu, Sofiji i Beogradu, da bi se očuvalo mir. Ministar Pichon je istakao da će se u obzir uzeti interesi Srbije i Crne Gore, i time otkloniti jedna od smetnji miru⁵⁷.

⁵⁶Renouvin, Pierre, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Naprijed, Zagreb, 1965. Skupina autora, *Bosna od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998 str.160

⁵⁷Renouvin, Pierre, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Naprijed, Zagreb, 1965. Skupina autora, *Bosna od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998 str.202

Talijanska vlada nije bila iznenađena aneksijom Bosne i Hercegovine, iako je ministar Titoni u svom govoru pred komorom 3. XII tvrdio suprotno. On je tada izjavio: "da će doći do aneksije Bosne i Hercegovine znalo se već dugo, ali se nije vjerovalo da će us lijediti tako brzo. Austrija je svoju odluku, koja je sve iznenadila, provela ranije nego je to očekivano". Ministar Titoni je ranije bio upoznat s Aehrenthalovim namjerama da anektira Bosnu i Hercegovinu. Na sastanku s Titonijem u Salzburgu 4. septembra, Aehrenthal je precizirao pod kojim uvjetima treba doći do aneksije. Već 26. septembra ministar Titoni je primio dopis Aehrenthala o objavi aneksije. On je odmah obavijestio talijanskog poslanika u Beču da intervenira kod ministra Aehrenthala da se obustavi akcija u vezi Bosne i Hercegovine. Međutim, on je taj prijedlog odlučno odbacio. Titoni je pokušao 1. oktobra 1908. godine preko talijanskog ambasadora u Berlinu da utiče na von Bülowa da on upotrijebi svoj uticaj u Beču i saopći austrougarskoj vlasti da ne može biti prihvaćena nikakva promjena na Balkanu, bez prethodnog sporazuma s Njemačkom, Italijom i Rusijom. Međutim, i ovaj korak ministra Titonija je propao, i Italija je morala prihvati aneksiju kao svršen čin. Proglašenje aneksije Bosne i Hercegovine izazvalo je u talijanskom javnom mnjenju veliko uzbuđenje. Cjelokupna štampa je osuđivala aneksiju, vidjevši u njoj širenje Austro-Ugarske na Balkanu. Talijanski političari su osuđivali način na koji je Austro-Ugarska sprovodila svoju politiku na Balkanu. Tako je talijanski poslanik u Beču izjavio njemačkom ambasadoru von Tchyrskom da je način na koji je Aehrenthal sproveo svoju odluku o aneksiji izazvao kod njega lično, a i u Rimu, veliko nezadovoljstvo. Ministar Titoni je također oštro osuđivao politiku bečke vlade. U razgovoru s njemačkim ambasadorom u Rimu, grofom Montom, Titoni je izjavio da je već u ranijim balkanskim stvarima od strane Austro-Ugarske na "mučna iznenađenja i parlamentarne laži bio prisiljen", ali je aneksija Bosne i Hercegovine tako na njega djelovala da je on imao namjeru da napusti svoj položaj u vlasti. Ministru Titoniju je bilo teško umiriti talijansku javnost, koja je protestirala protiv Aehrenthalove politike na Balkanu. Zbog toga će on u narednim mjesecima pokušati dobiti ustupke od Aehrenthala u drugim neriješenim pitanjima u austrijsko-talijanskim odnosima i time umiriti javnost. Aneksija je opteretila odnose Austro -Ugarske i Italije, kao i odnose unutar Trojnog saveza. U Rimu, svaka akcija Austro -Ugarske na Balkanu je primana s nepovjerenjem, i tražio se put i način da se spriječi širenje Monarhije prema jugoistoku. Stoga je aneksija pojačala Titonijevu želju da se postigne sporazum s Rusijom ili Austro -Ugarskom o balkanskim pitanjima i na taj način se spriječe jednostarne promjene na Balkanu. Cijela politika Titonija će u narednoj

godini biti usmjerena na osiguranje Balkana. Italija je pokušala da mimo Austro-Ugarske postigne direktni sporazum s Rusijom u pogledu Balkana⁵⁸.

Titoni je u komori 4. decembra 1908. godine oštro osuđivao austrougarsku politiku, ističući "da je približavanje Rusije i Italije već gotova stvar, što neće ostati bez važnih posljedica u budućnosti". Italija ipak ostaje vjerna Trojnom savezu. U svom govoru 4. decembra Titoni je naglasio da "do sada postignute saveze i prijateljsku politiku Italija mora dalje slijediti, jer to jedino odgovara njenim interesima. Istovremeno je izrazio svoje simpatije za Srbiju i Crnu Goru, naglašavajući da Italija može u njihovu korist samo da pokrene diplomatsku akciju i da im obeća diplomatsku podršku. Rusko javno mnjenje se u neobično oštrot formi izjasnilo protiv aneksije Bosne i Hercegovine. Postupak Austro-Ugarske je označen kao udarac slavenstvu i povreda ruskog prestiža na Balkanu. U vijećanjima, proglašima i u štampi, ukazivalo se na historijske zadatke koje "ruski narod treba ispuniti prema svojoj ugroženoj braći". Napadima na Austro-Ugarsku pridružili su se prijekori upućeni Njemačkoj⁵⁹.

6.1 Ocjena Austrougarske vladavine nad Bosnom i Hercegovinom

Bosna i Hercegovina je predstavljala područje na kome su se koncentrisali osnovni interesi austrougarske politike na Balkanu u privrednoj, vojnoj i kulturno-političkoj oblasti. Kao što je međunarodnopravni položaj Bosne i Hercegovine ostao neriješen, tako je i njen položaj unutar Monarhije i odnos prema Austriji i Ugarskoj ostao nedovoljno definiran. Okupirana Bosna i Hercegovina nije pripadala ni austrijskoj ni ugarskoj polovini Monarhije, nego je smatrana općedržavnim područjem u čijoj upravi učestvuju Zajednička vlada i vlada obiju država Monarhije. U takvim uvjetima Monarhija je izgrađivala posebnu upravu, sa brojnim «zemaljskim ustanovama». Nakon okupacije austrougarska administracija je poduzela brojne privredne, socijalne i kulturno -političke mjere s ciljem da se u okupiranom području osigura vlast i ujedno obezbijedi paritetan utjecaj Austrije i Ugarske. Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine prema Monarhiji kao cjelini i njenim sastavnim djelovima Austriji i Ugarskoj zasnivao se na osnovnim zakonima iz 1879. i 1880. godine. Zakonom o carinama i monopolima od 20.12.1879. godine. Bosna i Hercegovina je uključena u austrougarsko carinsko područje.. Cijelo vrijeme austrougarske vladavine nisu u Bosni i Hercegovini bile

⁵⁸Kapidžić Hamdija, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*, Godišnjak Istoriskog društva BiH, god. X, Sarajevo 1959 str.174

⁵⁹Mazower, Mark, Balkan. *Kratka povijest*, Srednja Europa, Zagreb, 2003 str.167

potpuno odvojene vojna i civilna vlast. (Ibidem, 66). Zakonom od 22.02.1880. godine regulisani su principi uprave i ozakonjen je vrlo složen državnopravni položaj Bosne i Hercegovine unutar Monarhije. Političko pitanje na kojem je trebalo poništiti sultanov suverenitet bilo je uvođenje vojne obaveze u BiH⁶⁰.

Objava Vojnog zakona za Bosnu i Hercegovinu 4. novembra 1881. godine izazvala je nezadovoljstvo i bila povod izbijanju ustanka u istočnoj Hercegovini i južnoj Bosni 1882. godine. Povoljna međunarodna situacija, upotreba velikih finansijskih i vojnih sredstava omogućili su Monarhiji da uguši ustank. Vanredni krediti koje su odobravale zajedničke delegacije, izazvale su neraspoloženje u predstavničkim tijelima Monarhije i krizu u odnosima Austrije i Ugarske. Takva situacija je zahtijevala jasno definiranje položaj a Bosne i Hercegovine, što je bilo moguće riješiti samo provođenjem aneksije. Zbog toga se ukazala potreba da se pitanje aneksije detaljno prostudira i iznađe pogodan modalitet njenog provođenja. Taj zadatak je dobio dvorski savjetnik Doczi, jedan od najbližih saradnika ministra Andrassyja, koji je 12. marta 1882. godine podnio izvještaj u vidu memoranduma (“Zur bosnische Occupation”), u kojem su se odražavale glavne ideje Ballplatza u pitanju aneksije. U memorandumu se isticalo da po Carigradskoj konvenciji sultan ne može zahtijevati od Monarhije da napusti Bosnu i Hercegovinu, ali, s druge strane, ona ne može izvršiti formalnu aneksiju bez povrede sultanovih suverenih prava. Zato je samo pitanje da li će se ona izvršiti “via facti” ili po prethodnom sporazumu sa Portom. Svako miješanje neke treće strane bilo bi u suprotnosti sa Berlinskim ugovorom. Razlažući ulogu Bosne u budućnosti, Doczi je konstatirao da spoljna politika Monarhije nema potrebe da se žuri da uredi državno -pravni odnos s njom i da je njoj okupacija dovoljna, sve dok ne nastupe novi momenti koji bi doveli do konačnog raspada Osmanskog Carstva. Iz Memoranduma je jasno proizilazilo da je Doczi bio protiv aneksije, što je bilo uslovljeno strahom od trijalizma i narušavanja postojeće ravnoteže unutar Monarhije. Ustanak iz 1882. godine imao je značajne posljedice na organizaciju okupacione uprave. Za novog zajedničkog ministra finansija je došao Benjamin Kállay, koji je više od dvadeset godina zauzimao najistaknutije mjesto u provođenju austrougarske politike u Bosni i Hercegovini. Za vrijeme njegove uprave kao bitan problem nemetalо se rješenje državno - pravnog položaja Bosne i Hercegovine, što je u više navrata vodilo diskusijama u zajedničkoj vladi. Tok vođenih diskusija daje spektar divergentnih shvatanja političkih vrhova Monarhije u pitanju aneksije. U memorandumu koji

⁶⁰Mazower, Mark, Balkan. *Kratka povijest*, Srednja Europa, Zagreb, 2003 str.199

je Kallay podnio zajedničkoj vladi 3. juna 1882. godine naglašeno je da je glavni uslov sigurnosti i održavanja redovnog stanja u Bosni i Hercegovini pretvaranje okupacije u aneksiju, čime bi prestale težnje bosanskohercegovačkog stanovništva za promjenama. Poseban interes za regulisanje bosanskog pitanja pokazao je predsjednik ugarske vlade grof Tisza, zalažeći se za podjelu okupiranog područja na ugarski i austrijski dio. Smatrao je da ne bi trebalo obnavljati diskusije u predstavničkim tijelima o stanju u okupiranim pokrajinama jer bi to imalo nepovoljan utjecaj na dualističke osnove državno -pravnih odnosa Monarhije⁶¹. Tražio je da se obje vlade, ugarska i austrijska, u toku ljeta 1882. godine dogovore o zakonskom prijedlogu kojim bi se pitanje aneksije iznijelo pred predstavnička tijela. Tim povodom Tisza je insistirao da se predloži izmjena "bosanskog zakona" iz 1880. godine smatrajući da te promjene nije moguće provesti prije nego što uslijedi aneksija. Po mišljenju Kallaya, potpuno uvođenje okupiranih pokrajina je bilo najbolje rješenje, ukoliko bi bilo moguće primiti ih kao integralni dio u jednu ili drugu polovinu Monarhije. Zbog mogućih teškoća u postizanju konačnog sporazuma austrijske i ugarske vlade, savjetovao je da se zadrži prijelazni stadij i da se okupirane oblasti i dalje tretiraju kao zajedničko područje, sa određenim uticajima obje vlade Monarhije. U diskusijama car Franz Joseph je zastupao pomirljivo držanje i u osnovi je bio saglasan sa stavovima Kallaya. Na sjednici je zaključeno da se u toku ljeta povedu pregovori i da se nađe zajedničko rješenje. Zajednička vlada je pitanju aneksije posvetila dvije sjednice, 23. i 24. oktobra 1882. godine. Na sjednici od 23. oktobra se diskutovalo o potrebi upućivanja bosanskog budžeta delegacijama i tom prilikom je dotaknuto i pitanje aneksije. Predsjedavajući na sjednici grof Kalnoky je postavio pitanje kakav će stav zauzeti vlada u delegacijama ako dođe do diskusije o izmjeni državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine. Po njegovom mišljenju trenutno je bilo nemoguće uputiti se u diskusiju o ovom problemu, ali je bilo važno da vlada ima zajednički stav kako da se odbije diskusija, stavljajući do znanja da pitanje aneksije može biti aktualno u budućnosti. Grof Tisza je smatrao da bi diskusije o aneksiji trebalo odbiti, sa primjedbom da vlada ne vidi nikakvu osnovu za izmjenu državno -pravnih odnosa. Na kraju sjednice je grof Kalnoky predložio da se diskusija o izmjeni položaja okupiranih zemalja jednostavno odbije sa čime se složila i vlada. Na sjednici Zajedničke vlade od 24. oktobra car je insistirao da se postigne saglasnost obje vlade o konačnoj izmjeni državno -pravnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Smatrao je da bi, ukoliko ne bi odmah došlo do aneksije, bilo potrebno postići saglasnost o načinu njenog uključivanja u Monarhiju, kako bi se mogle izvršiti pripreme. Stoga je

⁶¹Jovanović Radoman, *Crna Gora i istočna Hercegovina za vrijeme aneksione krize (1908-1909)*, u: *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, Beograd 1967 str.155

preporučio da se u administraciji BiH djeluje kao da je aneksija već izvršena. Predsjednik ugarske vlade Tisza je bio istrajan u nastojanjima da se državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine riješi na taj način što bi se podijelila između Austrije i Ugarske. Svoje shvatanje o aneksiji izložio je u jednom povjerljivom memorandumu iz januara 1883. godine. Po njegovom mišljenju podjelu između Austrije i Ugarske je trebalo izvršiti na osnovu kvote po kojoj su obje države učestvovale u zajedničkim troškovima oko izdržavanja vojne sile u okupiranom području. Ona bi se izvršila tako da po važećoj političkoj podjeli Ugarskoj pripadnu okruzi banjalučki i bihaćki, sa približno 240,72 kvadratnih milja, i sa 357.753 stanovnika⁶². Austriji bi pripala ostala četiri bosanskohercegovačka okruga (sarajevski, travnički, tuzlanski i mostarski) sa 668..50 kv. milja i 800.573 stanovnika. Nakon podjele neka pitanja bi se, iz političkih razloga, riješila po istim načelima u oba dijela (pitanje agrarne reforme, vjeroispovijesti, poreza, poreskih prihoda i pravosuđa). Tisza se zalagao za ovakvo rješenje smatrajući da bi svako drugo narušilo dualističke princi pe na kojima se zasnivala Monarhija. Bio je protiv rješenja da Bosna i Hercegovina ima status carske zemlje, jer bi se time formirala osnova za treću grupaciju u Monarhiji, što bi bilo opasno po interes Ugarske. Ne može se sa sigurnošću tvrditi zašto krajem 1882. godine nije došlo do aneksije iako su postojali povoljni međunarodni uslovi, a sama unutrašnjopolitička situacija nametala njenu potrebu. Po svemu sudeći nije bilo moguće postići sporazum između ugarske i austrijske vlade o modalitetima pod kojim bi se izvršila aneksija, a da se ne naruše postojeći odnosi. Pokazalo se da je neodređen položaj okupirane Bosne i Hercegovine najbolje odgovarao interesima Monarhije kao cjeline. Nerješavanju problema aneksije vjerovatno su doprinijeli i odnosi Srbije i Austro-Ugarske, jer bi aneksija Bosne i Hercegovine mogla izazvati krizu⁶³. Pitanje aneksije Bosne i Hercegovine pokrenuto je ponovo u augustu 1896. godine, a za osnovu je uzet spoljnopolitički momenat. Te godine je došlo do krize u Osmanskem carstvu, koja je izazvana jermenskim ustankom i ustankom na Kritu. Pod predsjedanjem ministra inostranih poslova grofa Goluchovskog održana je 26. augusta 1896. godine sjednica zajedničke vlade, na kojoj se raspravljalo o modalitetima pridruživanja Bosne i Hercegovine Monarhiji, u slučaju aneksije. Ministar Kallay je na toj sjednici iznio tri modaliteta da se okupirane pokrajine priključe Austro-Ugarskoj: da se izvrši podjela između oba područja Monarhije, da se obje provincije prepuste jednom od područja zemalja Monarhije ili da se izvrši pridruživanje provincija kao carske zemlje. Budući da ni jedan predloženi modus nije

⁶²Kapidžić Hamdija, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*, Godišnjak Istoriskog društva BiH, god. X, Sarajevo 1959 str.177

⁶³Jovanović Radoman, *Crna Gora i istočna Hercegovina za vrijeme aneksione krize (1908-1909)*, u: *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, Beograd 1967 str.109

zadovoljavao interes Austrije i Ugarske, posljednja mogućnost je viđena u tome da se u slučaju aneksije okupirano područje proglaši zajedničkim domenom i da se njime upravlja kao kolonijom. Na toj osnovi je trebalo izraditi zakonodavstvo koje bi reguliralo te odnose⁶⁴. Bosna i Hercegovina je na koncu prodata, tačnije Osmansko Carstvo je prodalo Bosnu za 2.5 miliona sterling funti u zlatu. Tim činom prestao je da postoji i formalni suverenitet sultana, dok se Austro - Ugarska obavezala povući svoje garnizone iz Novopazarskog sandžaka. Prema sporazumu u kojem je Austro – Ugarska stekla puno pravo nad Bosnom, navodi se i garantovanje vjerske slobode muslimanima Bosne. Ovaj ugovor je sklopljen 26. Februara 1909. godine.

ZAKLJUČAK

Bosanski ustank 1875–1878. godine i dešavanja u vezi s njim potpuno su promijenili političke prilike na Balkanskem poluotoku. Tada je stavljen na red ne samo pitanje Bosne, Hercegovine, južne Srbije i Bugarske, nego i čitav splet političkih, privrednih i socijalnih odnosa poznat pod nazivom „istočno pitanje“. Ustanike su podržale oružjem i dobrovoljcima Crna Gora i Srbija što je dovelo do otpočinjanja Srpsko-turskog rata i nastanka tzv. Velike istočne krize. U Bosnu su nagrnuli i mnogi Hrvati i Slovenci, pa čak i neki talijanski garibaldinci, koji su svi bili uvjereni da je na pomolu veliko budenje Južnih Slavena. U julu 1876. godine. Srbija i Crna Gora navijestile su rat Otomanskoj Carevini, sporazumevši se da će prva anektirati Bosnu a druga Hercegovinu. Naziv Velika istočna kriza je došao iz riječnika diplomatičke prošloga vijeka i prvobitno se odnosio samo na sukobe velikih sila od izbijanja rata Srbije i CG protiv Turske 1876. godine, do mira na Berlinskom kongresu 1878. godine. Historijska nauka ipak je sklona da u to uključi i seljačke ustanke u turskim pokrajinama, od sredine 1875. godine, pa je cijela historija krize omeđena početkom ustanka u Hercegovini 9. jula 1875. godine i konačnim mirom na Kongresu velikih sila 13. jula 1878. Pored dva ustanka i dva rata, u ovaj događaj spada i rat Rusije protiv Turske, od početa aprila 1877. godine do privremenog primirja krajem februara 1878. godine, kao i još nekoliko ustankova na makedonskom, bugarskom i kosovskom prostoru. Berlinski kongres održan 1878. godine,

⁶⁴Ekmečić Milorad, Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875 - 1878, u: *Međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjici ustanka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1977 str.144

uzrokovani je Sanstefanskim mirovnim ugovorom između Ruskog carstva i Osmanskog carstva. Ali prije Rusko-Osmanskog rata i Sanstefanskog mirovnog ugovora, potpisana su dva tajna ugovora koji su jako bitni za historiju Bosne i Hercegovine. Prvi je Reichstadtski sporazum koji je potписан 08.07.1876. godine u dvoru Reichstadt u Češkoj. Predstavnik Ruske strane bili su car Aleksandar II i ministar vanjskih poslova knez Aleksandar Gorčakov, a Austro-Ugarske car Franjo Josip I i grof Gyula Andrassy. Najvažnija stavka u sporazumu za Bosnu i Hercegovinu bio je da Austro-Ugarska može okupirati Bosnu i Hercegovinu. Druga je Budimpeštanska konvencija, kojoj je tema bila predstojeći Rusko-Osmanski rat. Održana je 15.01.1877. godine u Budimpešti. Austro-Ugarska se obavezala da će ostati neutralna i da će ometati inostranu intervenciju, a Rusija je Austro-Ugarskoj dala saglasnost da može okupirati Bosnu i Hercegovinu kada želi i kako želi. Administrativno-teritorijalna podjela Bosanskog ejaleta zadržala se do jula 1865. godine. Drugim članom carske uredbe od jula 1865. godine. Bosanski i Hercegovački ejalet spojeni su u Bosanski vilajet koji je kao jedinstvena provincija podijeljen na sedam sandžaka ili liva: Sarajevski, Travnički, Bihaćki, Banjalučki, Zvornički (sa sjedištem u Tuzli), Novopazarski, sa sjedištem u Sjenici i Hercegovački, sa sjedištem u Mostaru. Na čelu sandžaka i dalje su se nalazili kajmakami, a mudirluci su ponovo pretvarani u kaze (kadiluke) sa mudirima na čelu. Austrija, iako neutralna, budno je pazila na zbivanja u evropskom dijelu Osmanskog carstva izazvana Krimskim ratom. To se najbolje vidjelo po tome, što je 1854. godine poslala u Bosnu i Srbiju svog oficira - obavještajca Stefanovića, koji je po povratku podnio Beču izvještaj. Godine 1857. putuje kroz BiH ruski naučnik i istraživač Aleksandar Gilferding, koji je stekao solidno historijsko-etnografsko i lingvističko obrazovanje na moskovskom univerzitetu. Nakon što je 1857. godine imenovan za ruskog konzula u Sarajevu, odmah potom prošao je kroz Bosnu i Srbiju. Njegovo putovanje kroz BiH i Srbiju odredilo je Carsko rusko društvo, osnovano 1845. godine u Petrogradu, koje se spremalo da izda opširno djelo o geografiji Evrope, ali je za to imalo o BiH i Srbiji veoma malo podataka i građe. Rezultate svojih zapažanja na pomenutom putu, Gilferding je objavio 1859. godine, a u BiH je prevedeno i objavljeno 1972. godine. (Putovanje po Bosni, Hercegovini i staroj Srbiji). Izbijanje ustanka u Hercegovini privukli su pažnju evropske javnosti i intenzivirali geografska i druga istraživanja BiH. Tako je radi pacifikacije Hercegovine, obrazovana mješovita komisija, sastavljena od konzula velikih sila. Ispred Pruske u komisiji je radio pruski konzul Otto Blau, koji je za vrijeme putovanja po Hercegovini, kao član te komisije, sabrao dosta geografskog materijala, a izradio je i brojne skice pojedinih predjela Hercegovine. Bosna i Hercegovina je predstavljala područje na kome su se koncentrisali osnovni interesi austrougarske politike na Balkanu u privrednoj, vojnoj i

kulturno-političkoj oblasti. Kao što je međunarodnopravni položaj Bosne i Hercegovine ostao neriješen, tako je i njen položaj unutar Monarhije i odnos prema Austriji i Ugarskoj ostao nedovoljno definiran. Okupirana Bosna i Hercegovina nije pripadala ni austrijskoj ni ugarskoj polovini Monarhije, nego je smatrana općedržavnim područjem u čijoj upravi učestvuju Zajednička vlada i vlada obiju država Monarhije. Nakon okupacije austrougarska administracija je poduzela brojne privredne, socijalne i kulturno-političke mјere s ciljem da se u okupiranom području osigura vlast i ujedno obezbijedi paritetan utjecaj Austrije i Ugarske. Položaj Bošnjaka u okupiranoj Bosni i Hercegovini je bio i više nego težak. Jedni su izražavali nostalгију i žal za Turskom, dok su drugi razjedinjeni susretali se sa novom vlašću. Bosni i Hercegovini je bila namijenjena podjela između istočnih i zapadnih susjeda, da nije bilo Berlinskog kongresa. Iz ove tačke historije možemo govoriti i pozitivno i negativno o okupaciji i aneksiji, ali jedno je sigurno, da nije bilo okupacije Bosne od strane Austro-Ugarske, pitanje je u kojoj državi i u kakvim okolnostima bi se danas nalazili Bošnjaci kao narod, ako bi uopšte i postojali. Jedno je sigurno, nakon pokušaja stvaranja jedinstvene nacije u Bosni iz vremena Kalaja, do sad nismo svjedočili nijednom sličnom pokušaju. Nažalost kada pogledamo današnje okolnosti u kojima se nalazimo, teško je i zamisliti da postoji mogućnost stvaranje jedinstvene nacije u Bosni.

LITERATURA

1. Darko Dukovski, Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. I 20. stoljeća, sv. 1., Alinea, Zagreb, 2005.
2. Ekmečić Milorad, Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875 - 1878, u: Međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjici ustanka u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1977.
3. Ekmečić Milorad, Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine, Prilozi Instituta za istoriju, br. 18, Sarajevo 1981
4. Ekmečić, Milorad, „Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878“, Petrović, R. (ur.), Posebna izdanja, knjiga XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 4. Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, tom I, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977. , str. 49.-89.
5. Gross, Mirjana, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, Historijski zbornik, god. XIX-XX, br. 1.-4., 1966.-1967., str. 9.-68.
6. Gross, Mirjana, „Hrvatska politika velikoaustriskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda“, Časopis za suvremenu povijest, vol. 2., br. 2., 1971., str. 9.-74.
Gross, Mirjana, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“
7. Grupa Autora , Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998.
8. Josef Matuz, Osmansko Carstvo, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
9. Jakšić Grgur, Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu, Beograd 1955.
10. Jovanović Radoman, Crna Gora i istočna Hercegovina za vrijeme aneksione krize (1908-1909), u: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967.
11. Janković, D. (ur.), Istorija XX veka: zbornik radova, sv. 3, Institut društvenih nauka/Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1962., str. 153.-275.

12. Hammer, Joseph von, Historija turskog (osmanskog) carstva, svezak 3, Ognjen Prica , Zagreb, 1979.
13. Karaula, Željko, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“, Radovi: Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, vol. 43., br. 1., 2011., str. 255.-292.
14. Kersten, Kurt, Bismarck i njegovo doba, Nolit, Beograd, 1936. Kraljačić, Tomislav, Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903), Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
15. Kapidžić Hamdija, Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910), Godišnjak Istorijskog društva BiH, god. X, Sarajevo 1959.
16. Kapidžić Hamdija, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine (1878.-1918.), u: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967.
17. Kapidžić Hamdija, Hercegovački ustanak 1882. godine, Sarajevo 1958.
18. Mihovil Mandić, Povijest okupacije Bosne i Hercegovine, Matica hrvatska, Zagreb, 1910
19. KRALJAČIĆ, Tomislav, Kalajev režim u Bosni i Hercegovini : (1882-1903), Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
20. Miličević Jovan, Javnost Beograda prema aneksiji Bosne i Hercegovine, u: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967 .
21. MacMillan, Margaret, Mirotvorci: Šest mjeseci koji su promijenili svijet, Naklada Ljevak, Zagreb, 2008.
22. Malbaša, Ante, Bosansko pitanje i Austro-ugarska u svjetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera, Bosanska pošta, Sarajevo, 1933.
23. Malcolm, Noel, Povijest Bosne. Kratki pregled, Erasmus Gilda-Novi Liber-DANI, ZagrebSarajevo, 1995.
24. Mandić, Dominik, Bosna i Hercegovina. Svezak III: Etnička povijest Bosne i Hercegovine, ZIRAL, Toronto-Zürich,Rome-Chicago, 1982.
25. Matuz, Josef, Osmansko Carstvo, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
26. Mazower, Mark, Balkan. Kratka povijest, Srednja Europa, Zagreb, 2003.
27. Imamović Mustafa, Pravni položaj i unutrašnjo -politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914, Sarajevo 1976
28. Imamović, Mustafa, Istorija Bošnjaka, Bošnjačka zajednica kulture, Izdavačko preduzeće „Preporod“, Sarajevo, 1997.
29. IMAMOVIĆ, Enver, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998.

30. Popović, Vasilj, Istočno pitanje (Istorijski pregled borbe oko opstanka osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu), Zavod za izdavanje udžbenika Sarajevo, Sarajevo, 1965.
31. Renouvin, Pierre, Evropska kriza i Prvi svjetski rat, Naprijed, Zagreb, 1965. Skupina autora, Bosna od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998.
32. Rudolf, D. (ur.), ADRIAS – zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu, HAZU/ Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Splitu, Zagreb-Split, 2014., str. 93.-103.
33. RADENIĆ, Andrija, Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875, Istorijski institut – Institut za istoriju Vojvodine, Beograd-Novi Sad,1976.
34. Taylor, Alan J. P., Habsburška Monarhija 1809-1918, Znanje, Zagreb, 1990.
Todorova, Marija, Imaginarni Balkan, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.
35. Trišić, Nikola Đ., Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960.

UNIVERZITET U SARAJEVU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
IZJAVA o autentičnosti radova

Naziv odsjeka i/ili katedre: Politologija , Upravljanje državom
Predmet: Master rad

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime: Belmin Spahović
Naslov rada: Bosna i Bošnjaci između Berlinskog kongresa i Prvog svjetskog rata
Vrsta rada: Završni magistarski rad
Broj stranica: 90

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum

Sarajevo , 19.06.2023.

Potpis

Belmin Spahović